लघुशब्देन्दुशेखराभिधं सिद्धान्तकौमुदी
व्याख्या प्रौढमनोरमाव्याख्यानम्

१०पत्राणि

१५१

नं. १५१६
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यान
लघुशब्देन्दुशेखर:
१०८ पत्राणि (अपूर्ण)
[illegible]
शर्मा [illegible]

अत्र महाभाष्ये रत्नेनावड्डक्कोप्यारीरकेऽतिव्याप्तिः अतः पातञ्जलइति पातञ्जले भाष्ये रसकारव्युत्पातञ्जलस्त्राणां भाष्ये वेदव्यासकृते तिव्याप्तिः अतो महदित्यदम् सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते
भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति = सती पार्वती देवी यस्याः इति समासे संज्ञायामिति वा पुंवद्भावनिषेधः समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् अथवा सती चासौ देवी चेति विग्रहः केवलस्य हत्वेनाभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत् =

ल.श.शे
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः शिवभट्टसुतो धीमान्सतीदेव्यास्तु गर्भजः १ याचकानां कल्पतरोररिकक्ष
हुताशनात् शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः २ नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकं मनोरमोमार्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरं ३
ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबंधकदुरितप्रणाशाय समुचितस्वेष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनु
षंगतो मंगलाय च निबध्नाति मुनित्रयमिति कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् द्वितीया परिभाव्येति तदुक्तिस्थपरामर्शकत्वात्तासामुक्तीः
स्तिरस्कृत्येत्यर्थः मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेऽपि न बाधकं धातूनामनेकार्थ
त्वात् अत एव परीभवोऽवज्ञान इति संगच्छते तेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थेभ्यो गतार्थतामूलकत्वं च ध्वनितं भाविनो बुद्ध्याविषयीकरणस्येव मि
तिनिर्देशः सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसंतापस्य शामकत्वेन च सादृश्यं अनेनैव प्राक
रणसिद्धान्तो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् अइउण् एषां क्रमबोधकत्वेप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया प्रत्या
विच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वं क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्यता चादिरन्त्येनेत्यनेन सहेत्येन णकारादिना सहोच्चार्यमाणमाद्यन्ता।
न्तिमानां संज्ञेति स्वौजसमौडादीनां मध्येऽनेकवाक्यतया सुवादिसंज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वं चेति बोध्यं एषु संहितायाश्चाविवक्षया न संहिता
कार्यं अन्तःकरणत्वेन सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः कारस्य प्रत्ययोपि न वाऽलकारात् यरूपजीव्यविरोधात्संधिर्नेति यथा सूत्रादिसंज्ञाग्रहका
ले। आद्गुणइत्यादीनामनिष्पन्नत्वात्तदग्रहणाद्वा विकृतरूपाकारादिष्वग्रहीतानामादिपदशक्तिः एतादृशग्रहणाहारे ज्ञाते उपदेशेऽज्ञापितत्वादनेनेति विकृ
ष्टेऽनेन हि संधिकार्ये कृतेऽविकृतरूपश्रवणं भवतीति तत्र पुनरच्पदस्याप्यनेरेशब्दार्थग्रहणे तद्विरोधाभावात् न च संधौ संदेहः व्याख्यानतो निर्ण
यसंभवात् ननु चतुर्दशसूत्रामन्तरसमाम्नायपदमिति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणीति महे

विकृतेश्च ३उणित्वादौ

भेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वाभावात् =

उपजीव्यशास्त्रीयाहकमानविरोधापत्तेरिति शेषः प्रत्याहारविषयस्याविकृतरूपस्य कारणत्वात्संधिना तद्विनाशे स्तूपजीव्योपजीवकविरोधः स्यादिति भावः =

आणादिसंज्ञाद्वारैव शास्त्रप्रवृत्तेः =

अक्षरसमाम्नायेपि =

तथा च विकृतानामेव संज्ञित्वलाभः इति भावः =

यमूत्रसूत्र-मूत्रयाहाराख्यम् उभजिति तत्कारेणैव भविष्यन्ति हलोयज्ञानिनिलोपस्तद्भयोर्न
तत्सारयोरसम्भवात् उभयत्र तिष्ठत्वमपि न नहिउभयः लयन्ति उ-मुडपि न नहि उभौ पदान्तौ स्तः इतिदोषत्र
यथारणा स्मकारेण कर्तव्य इति = २

आगतानीति व्याख्यानेन =

इत्येवं विचारस्य वैयर्थ्यस्य परिहारार्थत्व
मिति प्रतिपादनपरम् =

आगतागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् एवं चैवमावृत्सर्वीकाक्षरलिपिरिति वैणातमसाहाय्याणितात्त्वा श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् अत्र प्रमाणम् येना
त्तरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचनम् तत्स्थैलकारविषयाचार्यप्रवृत्तिज्ञो पयति व्याख्यानतः श्रीमदाचार्यपदेन महेश्वरः अत्र वक्ष्या उक्तानामनर्थकमेव =
ऽमहेश्वरकृता एवैतेऽत्रापरं स्फुटीभविष्यति नमः उत्तरेण विशिष्टमकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं किमर्थमित्याह तत्रास्यानर्थकत्वरूपविचारपरं सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवं परमेव।
अन्यथाऽज्ञानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्रतत्रपाणिनिमात्रस्य प्रत्याख्यानस्यासंगतिः स्यात् तदुक्तमिको यणचीति सत्रे सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थ
कं स्यादिति किञ्चिद्दृष्टादृष्टार्थवत् किञ्चित्कृताकृतार्थवत् सर्वं शास्त्रमनर्थकं न किंचिदिति तदर्थः तद्धि सर्वेषामयमर्थः स्फुटः वर्णानामप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यग्रन्थो ऽनर्थकत्वं
वोधार्थं तद्धि सत्स्वपि तिन्निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थकत्वे न तत्र तत्र प्रसंगः अतएव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्च चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिरिति भाष्यं समुपपद्यते
र्थतत्त्वरूपेण यद्येवं समसुच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्तास्त्येवमेव वेदं पारम्पर्येणास्मर्यमाणमिति आधुनिकः शरीरी पुष्पितत्वं तत्स्मूलकत्वात्
शास्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेन च फलितत्वम् उक्तं चैतत्तु तद्देशस्यत्र व्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् नत्वा वसानेन नरराज्यराजो ननादढक्कां नवपञ्चवारम् उद्धर्तुकामः सनका
दिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् अत्र सर्वत्र सत्रे प्रत्यक्षवर्णोच्चतद्वर्णम् धात्वर्थसम्पादितं पाणिन्यादीनुपसिद्धये इति धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवात्रवा
च्यकरणार्थं वर्णानामुपदेशः तस्य भाष्ये अथ करणं शब्दप्रयोगेणान्वेवं भूतस्य चित्तम् तत्करणेनोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्
अत्र समनन्तरायुदूरणेक्ययास्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम् तच्चाकृतित्वाभावेन संगच्छते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्यभ्यस्तमकेः अत्रकृत्स्नं व्याकरणं शाकटायनोऽपि इदमक्षरक्षेत्रवर्णशः स
मनुक्रान्तम् यथा चाचार्याः कृतचुञ्चुस्थाहदस्यनये शेषाचलदृष्टान्तिरिष्टायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाजऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तद्वेदिमममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्ता
नवकं प्रब्रूयाद्बुभुक्षितस्येति ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः तत्रत्वचनन्दिकेश्वरकाशिकायां सप्तम अतएव वृत्तिसमवायो वर्णानामुपदेशः कर्तव्य इति भाष्यं उक्तं पा
णिनेर्लीनत्वेनप्राप्तस्य शब्दस्तिफलको यस्समवायो वर्णानां क्रमेणानिवेशस्तदर्थं इति तदर्थः सर्वाणि पि प्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एवं चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति सू
च्यते क्रमः मञ्जोपदेशा इति वृत्त्याद्युपदेशपरप्रयोगे ऽत एतस्य ज्ञानेन सर्वं वेदपारायणं पुण्यफलमिति भाष्यं उक्तम् व्याकरणमुपक्रम्य वेदानां वेदः इति छन्दोगश्रुतिश्च लक्षणैः
वेति दिक् तत्प्रयोजनमाह सेयं चायं तीति एतच्चोपपादितम् संज्ञाप्रणयनेन चलावसाने शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् संज्ञार्थं नोपपन्नेत्याह पश्यामि ति अकार इत्ति तेन प्रत्याहारः
सिद्धिः अनन्यतास्य युक्तिः इत्तत्वास्यास्य च स्यके यत्र त्वरोधेन परेत्वस्यानुनासिकत्वं नोन्नतिसत्वे पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् प्रत्याहारेणेव निर्वाहात् किंचास्य
संज्ञकत्वे यण्वति तत्सत्वेऽषु वदत्तद्वंदेमाग्नालाद्यवार्वेरायेन यत्र प्रत्याहारेणेव त्यत्र हवेत् किञ्चानुबन्धानामच्युत्पाद्यत्वेन वृत्तिभावे आचारात्प्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरमिति भा

ल॰ श॰ दी॰ २ ष्योक्तृतीयरेतोरव्यापकत्वापत्तिः तद्वलोपस्य बलवत्वेपि हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागग्रहार्थनिष्प्रत्यभावेनोपदेशे जित्वस्य वाक्यार्थाभावेनलणमृकारस्येत्संज्ञा लोपयो हलन्त्यमिति
रभावेन प्रत्याहारेषु जातियद्ग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशमात्रे स्वाप्यस्येवानुनासिकपदे अनुस्वारापत्ति इकोरा सोऽसी त्यादौ सहलो
पाद्यापत्तिश्च अतएव प्रत्याहारेष्वनुबन्धानां कथमजग्रहणेष्वग्रहणमिति भाष्ये नुप्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये यपवे बाधकस्तेषु प्रत्याहारार्थग्रहणवत्त्वात् कि यत्नेनैषामज्ग्रहणेन
२ ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थकेनाच्प्रत्याहारेष्वकृतानां हल्प्रत्याहारे भाष्यकारेणगणिताद्विसूत्रच तदुपयोगादानेनैवाप्रवृत्तिर्दर्शिता तत्रप्राधान्येन प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्व
ग्रहणार्थोपदेशः रूपं हल्सूत्रवत्तयोरुपदेशसत्वेप्यस्वराणामेव तयोरुपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव संज्ञित्वमिति भाष्येस्पष्टं नचहरादिप्रत्याहारे टग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यं हकारा
दिषु पुनः पुनरकारोच्चारणेन उच्चारणार्थवर्णरहितहलां तत्ववदिति प्रत्याहारेग्रहणाभावस्य वक्तव्येषाकत्वात् तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च तस्मात्स्यानुनासिक
त्वमप्रामाणिकं उरणरपरइत्यत्र लग्रहणं कर्तव्यमेव ऋल्वर्णयोः सावर्ण्यवदित्याहुः नन्वयेत्यादावकारोच्चारणेन तस्य हल्त्वप्रसंगोतआह हकारादिष्विति नचपुनरेत
देणावब्यंजनस्योच्चारणमपिभवतीत्युच्चैहदान्तइति सूत्रस्थभाष्यात् एषाह्याचार्यस्यशैलीलक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतीति अचोऽच्यु हलो हल्स्विति प्रत्याहारे
तुवेधानामित्यत्रभाष्याद्वेतिभावः स्यादेतत् नविभक्तावित्यादेः सार्थक्याय हल्त्यमित्यस्योपदेशेन्त्यं हलिति द्विसर्थावशपकत्वेन हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्पराश्रयत्वेन
तोऽन्योन्याश्रयाल्लकारेत्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तं नचहयवरट् इत्यादिरावृत्त्याशेषस्मरितं तं समुदायमुद्दिश्य हलिन्त्यमनेन हल्संज्ञापि विधीयेतेति वाच्यं तथा
सूत्रावृत्तेर्गौरवात् ननूपदेशे इदेतं अनुनासिक इति सूत्रत्रयमस्तु अजित्यनेनान्वयः ततीयेजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादच्चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति नियमाश्रयणात् अनुनासिकश्चेदिद्भवति तर्ह्यजेवेतिनियम कारादेरनुनासिकस्यैतानापत्तेः=७
तत्प्रभृतौ न दोषो योगविभागसामर्थ्याज्ज्ञानेनरस्येति न्यायेबाधितान्यवहितस्यापि तेनेन नियमः मिदचोऽन्त्यादिति ज्ञापकाच्चनविपरीतनियमः एवं च हल्ग्रहणमपि व्यर्थम सूत्रभेदस्य=६
तोऽन्योन्याश्रयश्च न नच पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादावदृष्टहानिः तथा चतत्र सूत्रभेदे भाष्यमपाणिनीयं तत् भवतीति वाच्यं कल्पमानन्यासस्य लघुत्वे स्यादोषत्वात् सू
त्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र तदिवान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्यवडपसर्गा न इति सूत्रभाष्यात् नासौ सूत्रभेद इत्युक्तदोषायेतिशेषः
सतिसंभवे दृष्टद्वारैवोगानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः अतएवतत्रतज्ज्ञापकपरस्य कल्पभाष्योक्तेरानेतिचेत्र योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेतिगौरवात् नहि
वर्णाभिव्यक्तिजनककंठाद्यभिघातगौरवमेवादत्तर्थ्येन तत्ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञालिंनवसहस्रसमंतानलक्ष्यतीति स्पष्टेतामध्यमोवर्ण २
इत्यतोनान्योन्याश्रयइतिवाच्यं अन्योन्याश्रयतत्परिहारादीन्वदता भाष्यकारेण कथीदीतत्रश्रेष्ठिमृष्टादीडगतावित्यत इणगतावित्यत स्मसहारुः एवोच्च जभा
ववबोधनात् किंच योगमर्यादयातदका पयोलाभः आसमंतादित्यस्यानन्वितार्थत्वप्रसंगात्वचनकृदेतेनमानमतः सत्राणांमातमपिति हर ति हलन्त्य

~~कथीदीत्य~~
यदिसत्ताद्यपूर्वादीडि
लक्ष्यत्वस्यानेदभाष्य
हृदन्योन्याश्रयतत्परि
हारादिकंकिमर्थंवदेत्

श्री

मिति भाष्ये प्रत्यन्यत्राप्रयमाशंक्य हलंत्यमित्यत्र भवति लकारस्येद्भवति वक्तव्यमित्यत्रैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धं हलं च हलं च हलंत्यमिति दिक्रमेणं तस्याप्यभावः हलैकशेषेण हलंत्ये
नत्यंवधसामान्यबहुत्वासमासेत्स्यशाहृस्यचर्वद्वत्तेरनूयमाणस्यैकाभयानव्याः एवंच हलंत्यसूत्रांतर्गतहलरूपांत्यंचेति बोध्यः अन्ये तु तेऽशिर इति बहुव्रीहीति अन्येन्त्यायपि तेरेकशेषनिर्दे
शोबोद्धव्य इत्यबोधः हलमीपोलकारइत्तेहलंत्यरूपांत्यंचेतिकेपटौकव्याख्यायांतहलिलंत्यंभवति हलंत्यंचेदितिवेदेदिक्सूत्रं ननेवमपिनविभक्ताविति भक्तिपदवैध्यसमितु
वोधोहलंत्यमितिवाक्यार्थबोधोत्तरमितत्पन्योन्याश्रयत्वतदवस्थएवेति चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं परपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थ
बोधप्रतिबंधकाभावात् किंचैतदवादाप्रभिनिविशतेपश्चादुत्सर्गइत्यस्यानपेभावः लस्तरोकवत्स्वकस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रोत्सु नह्यभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस
वप्रतियोगिज्ञानेभावज्ञानस्यकारणताकल्पनापिसंभवता प्रतियोगिज्ञानं विनानिषेधवाक्यार्थासंभेप्रतिषेधकाभावाच्च एवंह्यपवादाप्रभिनिविशतेपश्चादुत्सर्गइत्यस्यान
यंभावः लस्तरोकवत्स्वस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारउत्तरात्मगोपवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्तौ भुक्तवंतंप्रतिमाभुंक्थाइतिवाक्यस्येवापवादस्या
स्वपर्यालोचनेनतद्विषयलक्ष्यसंस्कारंनिर्णीयतदविषयतल्लक्ष्यतत्तद्विषयवाक्योपस्थवद्धोत्सर्गेणसंस्करोति अन्यथाविकल्पापत्तिरिति यद्यपिभुक्तवंतंप्रतिइतिन्यायोल
गादिनाजातनिवृत्तेव्यभिचरितस्तथापितत्रान्यत्वमतिरेवेतिवदोषः न्यायानंगीकारेपिविकल्पापत्तेःसत्वाच्च अभिनिविशतइत्यस्यबुध्यानूरुढाभवंतीमर्थः लस्तेकवत्स्व
स्वतत्तल्लक्ष्यपर्यालोचनंविनापिअपवादविषयंपरित्यज्योत्सर्गेणलक्ष्यसंस्कारंजानीते तस्यापिशास्त्रप्रक्रियासंस्करणंपर्वकंप्रयोगएवधर्मोत्पत्तेः तदुक्तं प्रकल्प्याचापवादविष
यमुत्सर्गःप्रवर्ततेइति पुंल्लपयतिरस्य यत्स्वकल्प्येचेतस्यायमर्थः यथानसंप्रसारणइतिवचनात्परस्यपाणः एवंसंप्रसारणपूर्वस्यतत्तन्निमित्तः प्रतिषेधइतिअभ्यस्तस्यज्ञा
तुयैकेपटस्तत्रसंप्रसारणइतिसूत्रस्यभाष्येविरोधातत्रहि एतदेवज्ञापयति परस्यनपूर्वस्येतियद्वासंप्रसारणस्यपरस्यप्रतिषेधइत्याद्युक्तं नहि न्यायेनसिद्धे एवमुक्तिरुचिता।
तस्मान्न्यायसमद्भक्तएवविषयइतिवोध्यं यदप्यपवादवाक्यार्थविनोत्सर्गवाक्यार्थइतितदर्थंस्तदपिनेत्युक्तं नविभक्तौतुस्मा इतिपाणिस्तस्यपदार्थज्ञानमात्रेणापादीना
मेवतद्विषयत्वाभावबुध्याततुहलंत्यसूत्रप्रवृत्त्यासिद्धं रूपं विभक्तिपदार्थज्ञानेस्तुलभमितिदिक् अभ्यासुपदेशाइतिसंबध्यते नहलन्त्यमात्रं अदादिरुपेनेवन्निति किं अ स्त्रहइति
तत्राहेन एवंधामास्येपादिग्गादिप्रमाहारेकारादिग्रहणंमाभूदिति एवमादिग्रहेनपरेषामाक्षेपात् इणादिप्रत्याहारेष्वपाडादीनांग्रहणंमाभूदित्येतयेति उभयोपादानेब।
अयमादिरंतेनसहेतावुक्तेबोधाहमपि किंचिदस्तीतिनियमेनप्राप्तेः परस्मिन्सतियस्यपूर्वोन्त्यास्तिसमादिः एवंसिमन्सतियस्यपरेनास्तिसोन्त्यइति अकारादिग्रहणेनुकारणका
रादीनामाद्यंतत्वसंभवेनापत्तेः प्रत्याहारपदाभ्यामवयववृत्तेनबोधकाभ्यांस्वद्यदितः सभूत्सयप्राप्तिमःसंत्तीतस्यवलसिअपोगाभावात्सत्वेकेसंज्ञित्वमेतस्यस्त्वननत्कार्यं तस्यैवसं
ज्ञालोपाभ्यामपहारात् एतत्फलितकथनमेवभाष्येमूलेवस्तस्यचह्रूपमेतितस्मिन्त्यनहतिपरत्वेनव्याख्यानतइयमेवानुवृत्तोफलाभावात् इतेतिकिं नमङ्गणानेति
णकारादिभिःप्रत्याहारोमाभूदिति सहग्रहणाच्चसमुदायएवसंज्ञेति समुदायादेवकरणादेविभक्त्युत्पत्तिनोदिस्मात् नचास्येतत्संज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरंते

कारज

ल॰ श॰ प्रो॰
३

3

नेत्यसंगतं सूत्रेऽपि इत्संज्ञायामपि इग्यणादिषु हेतुतदभावात् अन्येनैव संबंधेऽर्थदृशो नेत्यर्थात् व्यक्तिपक्षेऽप्येवमेवोचितमित्यात्मा हल्पमूलिकैर्वर्णात्रनन्यप्रत्यभिज्ञेत्याहुः अविस्मृथा ति।
ति सूत्रे इग्रणइत्येव सिद्धे इग्रोरिति निर्देशादिग्यणोरेवोपवेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं हलन्त्य अत्र पदद्वयेऽसमासेऽत्यग्राह्यस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य
सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च यद्यपि सर्वोऽपि हल्लन्तंतत्समुदायप्रत्यतोभवति तथाप्यल्पवदोऽपदेशपदाभ्यांप्रत्यासत्त्याऽज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायप्रत्यत इत्यर्थ
स्यते अतएवमकारेत्संज्ञाशंकायांऽस्यमोहकारस्योरितार्थः समुदायोपदेशएव सर्वत्र अतएव अन्त्यवर्णावयवानां नांतरीयकतयातेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकताभावात् उप
देशेत्वमिति तत्र विद्यमानमंत्यमित्यर्थः तेनाइउणमादीणादीनां हल्प्रत्याहारसिध्युत्तरं तत्सिद्धिः अन्त्यत्वं तरंगत्वात् प्राग्डच्चारणेनाभिव्यक्तस्यतदव्यवधानेनैवेत्संज्ञा
पदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशानरकालेत्संज्ञेतिना कृलावितिसूत्रे भाष्यात् धुडिमादौ सानुबंधाद्विभक्तिस्तुतेनैवानुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्तात्व
लर्भेद्गसंज्ञाकार्यतयत्रसत्त्वातत्रानर्थक्यात् तदुपस्थाप्यएवंस्पष्टं चेदंतिस्वरितमित्यत्रकैयटे वैयाकरणैश्चित्स्वरस्तु नतस्यैस्वकास्सदृशत्वेपितत्त्वाभावात् विभक्त्यादिसंज्ञा।
पिसूत्रांतर्गतानामेवेतितन्नैवनविभक्त्यादिनामप्रवृत्तिः अतएवेदमनुपूर्वादावणत्वात्सवर्णग्रहणोप्राप्तमप्रत्ययइत्येतन्निषिध्यतइतिभाष्योक्तसंगच्छते यत्त्वनेकालत्व
त्वइशिशिङ्गहणाभावेपिशित्कशणादेव सर्वादेशत्वमितिभाष्योक्तं तस्यैत्संतकशकारकरणाद्भूतपूर्वोनेकालत्वमादायसर्वादेशत्वमित्यर्थ इतिनतद्विरोधः अत्र केचिदनु
वैयाग्रनेकांताः अनवयवाः पाठेकान्तःसकदाचिदिनेवापत्सूभूतएवायत्तन्नतथातदर्थभूतेविधेपेकेदाप्यदर्शनात् हलन्त्यमित्यत्रातएवाहुः परसमीपवाचकस्तु इदयाहावादिशा
वुः एवंसमीपवाचकोनेकाल्शिदित्यादौसमीपेसामीप्यलक्ष्यावयवत्वारोपएवबहुव्रीहिः स्पष्टंचेदमुपदेशेजितिसूत्रेभाष्येमपर्यंतस्येति सूत्रेकैयटेवतेनडामलासविः
प्राद्येवनदोषः अतएवोपदेशेजितिसूत्रेउपदेशग्रहणंचविरतार्थंतद्धिअभेअग्ग्रादिनिदृत्यादावादितस्वेतीड्प्रतिषेधाभावाय अनेकान्तत्वेहितत्र्यासिरित्याहुः परेत्वेकान्ता
एवप्राप्तेरन्योपलंभादत्यत्रानुपलंभाच्च अनवयवोहिकाकादिरेकजातीयसंबंधेनगृहहस्तादिषूपलभ्यतेनैवमत्र किंचानवयवत्वेणप्राक प्रत्ययादौ णशैलानापत्तिः प
त्ययादित्वाभावात् एवंमेत्वत्वाभावादिशादेःशस्येत्वानापत्तिः उक्तार्थेलाक्षणिकत्वेनलक्षणैव दोषःकिंच दवचश्चकारवेयर्थ्यापत्त्यावयवत्वमेवन्याय्यं अतएवनु
मेत्थाणकयंजितिसूत्रविहितकेणितप्रयुक्तकडिन्नेतस्यलोपइतिभाष्येएकान्तत्वमेवन्याय्यमित्याहुः केचित्तु उपदेशेजितिसूत्रे उपदेशग्रहणंतुस्पष्टार्थमेवेत्याहुः सर्वत्रानुबंध
सहितनिर्देशेवियोगुप्सिक्रिदित्यादौनकारेत्संज्ञकः सोभवतीत्यादिक्रमेणबोधः अनुवादेसन्त्यत इत्यादौ चनकारेत्संज्ञकेसशहोपरेइत्यादिक्रमेणबोधः स्पष्टंचेदंनिष्ठा
सेत्तासूत्रेभाष्ये अतएवादश्लोपादेनेसंगतिः अत्रप्याप्याद्यस्त्रेतत्रनाच्यावरोहोतेचतत्रवृद्धिः यत्रप्रयोगेइष्यतेवृद्धिस्तत्रनाडितितदसंगतिस्पष्टैव अंत्यंकिंवाचालः
हलकिं चिरिणोतीत्यादौधातोरंत्यस्यमाभूत् अद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः भावेवचनितिभावः तच्चप्रसन्नतत्त्वात्सवर्णकाचार्यणामेव आद्यत्वेचा। ३
ज्ञातस्वरूपज्ञापकत्वं उपस्थाप्यर्थत्वादित्युच्चारणक्रियार्थत्वात् ५ अतएवएकाचउपदेशेऽइति सूत्रेकैयटेनोक्तइत्संज्ञाविधानुपदेशवचनोदिशिरपृश्यते आदेवर

उच्चारण बोधनो रति

ननु सामीप्यस्य बहुव्रीह्यभावे नाऽनेकालशिदित्यादौ कथं बहुव्रीहिरत आहाऽनेकेति:

इट्प्रतिषेधप्राप्तिः = अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षेऽवयवत्वेऽप्यादमसकस्यावयवत्वाभावाद् नुबन्धत्वरूपयोग्यत्वसंज्ञाभावेनादित्वे नीइनिषेधाप्राप्तिः =

अस्तीत्यस्य स्वरूपताप कस्योच्चारणम् तिस्सूत्रेऽपि येषां स्वरूपज्ञापनायाप्येवमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहार इति तत्सूत्रे भाष्येऽपि उद्देशः सूत्रप्रातिपदिकानां नोपदेश इति प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि प्रसज्य तमाख्यानमुपदेश इत्युक्ते
तस्य चोक्त एवार्थः । येन उपदेश इति किमर्थं अभ्र अग्रपः कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये उक्ते यदि प्रसज्य तमाख्यानमुद्देशो गुणैः प्रापणमुद्देशः शस्त्रार्हिल्टः सहानि
हेतिविहितानां शास्त्रेण च चेत्कृत्वेऽनामवयवस्यैतत्संज्ञानापत्तिः तथा राजसूयसूर्यचित्याग्निचित्ये व्यादिनिपातनानुमितकवादीनां पादेऽस्मिन्नानापत्तिः वदः सुपि क्यप् चेत्युच्चारितस्य
निष्ठासहेति विहितानाक्रमेव तशान्त स्थानत्वाम् = नैतत्संज्ञेवेऽपी अत एव तस्यापेत्यमत इत्स्न इति तत्र स्मेः अशाह्वसंबद्धापनार्थं स्यान् न कृत्वतः पंशोषत्वमपमानमाकरे तस्मादत्र सूत्रे उपदेशपदे नोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेव चा उपदेशोद्देशयोः =
अभ्रग्राग्रेयदस्मादावपि प्राप्नोतीति तेषां संग्रहोऽस्याप्यावृत्तिर्भवति येन सविशेषणः कर इति प्रश्नः तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः संकीर्णत्वमपपाद्य तद्व्याहृत्य एतत्संग्र
हाय चोपदेशेनेऽजनुनासिक इति वक्तव्यं किंतु नोपदेशेन शास्त्रमितं वार्त्तिककृता तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलन्ता
कृत्सः = स्सूत्रेऽव्यवसितपदार्थेन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते एवं च तत्संग्रहो अभ्रग्राद्यस्यैतद्व्यावृत्तिसिद्धान्तस्य च वार्त्तिकस्य वा फलकाकारणेऽस्मात्प्रत्याख्यानं भगवता कृते किं च हलन्तस्य तथा च प्रत्ययत्वविशिष्टरूपस्य कस्येत्संज्ञा विहिता —
भावत्तनेनोपदेशापदानुवृत्तौ भवत एककृत्त्वसावित्यादि विहितेष्वितसंज्ञानापत्तिः पदस्य सत्त्वेन कादेः समित्ताभावात् यदित् उपदेशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टानामेव उच्यते तदोपदेश इदितधाभाववरूपम् =
इति अर्थे तस्य पदसामर्थ्यं नैव तल्लाभात् अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुवृत्त्याऽनेकान्ताः समस्थितपदेऽभ्रग्राग्रादि इति प्रयोजनमुक्तं न तु तदर्थमित्युक्तं न च करणासाधनीय
भाववचनत्वोपदेशपरम् = देशशब्दानुवृत्त्यासिद्धे हलन्तस्सूत्रे व्यवसितानामिति वक्तव्ये केवलं व्यवसिताः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यम् समुदायपहारावयवसाक्षप
देशकरणत्वात् तस्य प्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् भाष्ये तु तावानाग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्याने तेनानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादियोगप्रातिपदिकत्वादीनां निपातानां योगा
कत्वेन ब्राह्मणवासिष्ठ्यपेन कृग्रहणं व्यवसितत्वं च धातुत्वादी नापरिच्छिन्नत्वादितिके यटः एवं चोदष्वादिप्रातिपदिकानामस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रतिषे प्रातिपदिकानामिति वार्त्तिकम् =
धो वाच्योऽकृतद्धितानामिति वार्त्तिककृता नोक्तं भकारस्य दापवादविषयपरिहारेण न गर्भरूपे नः एवं प्रातिपदिकत्वेन णादिलोपो नस्यादिति अकृदित्यादि तेन फलाभावा
उयस्विदादेः न्नैतत्सूत्रेषादिना भाष्ये प्रत्याख्यातेऽग्रागोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तेस्तस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् उद्देशस्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इति प्राग्देव इति सूत्रे भाष्य उक्तेः एता
दृशे कवाक्यतया यस्य शास्त्रिकानतस्यैव ग्रहणं प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्मेभ्यः संबंधकामञ्जक इति माभूदिति भाष्ये उपदेशशब्देऽग्रहणं वार्णमित्यर्थकः तद्व्याख्यानं रूपमेव संदेहनिव
उपदेशपदानुवृत्तौ = र्तक इति बोध्यं नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठी प्रकल्पकत्वं तस्येति पदे गमित्र किञ्च इस्मादावपि षष्ठी प्रकल्प्यापत्तिः न च सतः सर्वेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव
इति वाच्यं उपदेशसमानेऽतः स्थाने प्रकल्प्य तेन भाष्ये न हि हृतानामोपदेशपदानन्तरमावितिचेन्न तस्मा केदेशाभिन्नत्वेनासाधकत्वात् तथा तत्र ङमो ह्रस्वादित्यादौ सप्त
मी पञ्चमीवेत्सुभयं निर्दिष्टे अनेन त्रकिंवस्य कार्यमथ परस्येति संदेहे परत्वान्न व कार्यत्वात्पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तितेनोक्तं तत्र एकदेशिनायमर्थेवाषष्ठी

ल॰ श॰ शे॰ ५

निर्दिष्टाः कर्मभूत इति समाधानान्तरं विषयं प्राग्युक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् इति तात्पर्यं तेषु सप्तमीनिर्दिष्टस्य क्वचित्पूर्वं क्वचित्परत्वाद्व्यवधायकत्वेनोभयनिर्देशे गोरवे गोकदेशयुक्तिः ना
नः पदेशे गोकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थं वा षष्ठीत्येकदेशयुक्तिः प्रमादाद्योक्ता षष्ठीपदानुवृत्तौ गोरवात् उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्व
योरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वं परग्रहणस्य गुणप्रकल्पकत्वाभाववत्ताय कस्याव्यवधायकताचैयमप्येकदेशयुक्तिः ततः पूर्वैगोकदेशिना तत्परे गुणश्तिन्न इत्यादौ दोषः शङ्कितः ततः षष्ठी प्रकल्पिका दिनेकदे
शिनोक्तस्यादिवदोषायदीर्घत्वान्नादेशं प्रतीक्षेत तत्र कृतत्वान्नामित्यंशाया लोपे च कृते प्राग्देशो भविष्यति उपदेश इति हि इत्यं ज्ञेयं ध्येते इति एवं च तद्युक्तिर्व्यर्थेति तेनाशयः तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभि
प्रेत्य ग्रन्थवानानुपपत्तेः सति प्रकृत्यां भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन्नद्दाकृतसामर्थ्यात् पञ्चमीति प्रकृतिनिमित्तं भविष्यतीति समाधानान्तरं कृते तत्र परत्वविशिष्टस्य सत उत्पादने पञ्चम्या उपदेशात् प्रकृतेत
णभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थेके परत्याह एवं च प्रकृतत्वस्य सूत्रार्थं प्रति विपाटयिष्यामह तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेशयुक्त तत्र द्राष्यवलेन प्रोक्तिवादत्वकल्पनेनोचिते
लत्वासिद्धेश्च अत उणादीनामपि क्रमबोधकत्वेन ग्रथ्यवत्तास्मातिपदिकत्व विग्रहश्चोपपत्तिर्वा देरपि प्रातिपदिकत्वे लोपश्च प्रत्ययापि प्रकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे अत्र
वंथानामेकान्तत्वेन लोपो यीमतो लोपग्रहणे न वर्त्तमानेषु न लोपग्रहणात्स्वादेर्दिशतेबोध्यं एकाच उपदेशाद्गमनत्वः कैश्चयोपि चितएव अन्योपि तज्जातीयः श्रिमएव एकाच उपदेशेऽनु
देव उपदेशाद्रस्यादेतभावस्यापन एवेति स्पष्टियाविभावयेत्तेन तत्रशास्तेऽनुनासिकोच्चारणाभावान्न तत्त्वज्ञानेनुलभमतआह प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाविषयानुनासिकावनहरमर्थः पाणिनी
याइत्यस्य पाणिनिसम्प्रदायेति प्राचां वर्णाइत्यर्थः प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथं तं वर्णानां तत्त्वज्ञापकेऽन्यव्यवहारस्तुताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमितिभावः प्रतिज्ञातारश्च प्रमाणसैन्तस्याज्ञाश्च कर्त्ता
रएवेति दिक् निर्दिष्टा दित्ति तेषु तत्र ग्रहणे हि नासिकाद्यैगुणपत्तिरितिभावः नचैतद्विधानसामर्थ्यादुच्चारणाभावः सिद्धः तस्यापि प्रत्याहारे षु चावथाग्रहणज्ञापनद्वारैवचरणाभाव कल्प
कत्वोचितत्वात्तवाधकल्पनायांस्याथे स्योविस्मात् निर्देशादित्यस्य तत्स्थलभूतेत्व विधानसामर्थ्यादित्यर्थः इति तात्पर्यं आदिनात् षिमष्यिक्रमेरेकः पूर्वेत्यादिसंग्रहः ननु प्रत्याहारेषु
वंथानां कथमन्यग्रहणेष्वितिवार्त्तिके प्रत्याहारग्रहणस्य वर्णसमाम्नायेप्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमतआह हारि इत्येनेतीति वार्त्तिके तादर्थ्याभावाद्भवतु मितिभावः ऊका
लोच्च ऊकूः इत्येतउकारएकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकाराद्यानोम्या ऊ इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशः आख्यानात्तेनसोच्चारणकालसदृशोलक्षणेसकालोपस्थितिवद्भ्रीहिस्ता
फलितमाह उश्च ऊश्चेति ननु ऊकालोऽज्ह्रस्वइतिवाक्येऽणत्वात्सवर्णग्रहणेद्विमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञायां प्रदायेस्तू येत्यादौ ह्रस्वस्येति तक् स्यादितिचेन्न ऊअक्षित्यमिवादज्ग्रहणसामर्थ्याद्धूसदृषे
ज्जिम्यधैमादृशस्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिककालग्रहणं मुच्चारितसंबंधिकालसदृशकालकस्यैकसंज्ञा ननु तेन गृहीतसंबंधिकालसदृशकालकस्यापीमध्ये नाके
षात् तदुक्तं भाष्ये यावन्तपरकरणं तावदत्र कालग्रहणमिति नचाजिति वर्णग्रहणेनातिग्रहणस्पष्टुवीरत्वात्तिजउत्रेभिमत्वदीर्घा तस्य दान्ताद्दृवेतिनुगापत्तिरितिवाच्यं ज्ञापकासिद्धत्वेन
तस्यासार्वत्रिकत्वात् अनेनैव गतेन ह्रस्वत्वन्निमित्तनिमित्तकएव प्रत्येश्च अत्रग्रहणप्रतस्येत्यादौ ह्रस्वेति तु ग्राह्यमर्थः उच्चैरुदात्तः नात्र प्रकृति कृतमप्युत्तेज्ञ प्रयोगे ज्ञासेः ज्ञति

ह्रस्व॰

प्रत्याहारार्थवाह्रलास मुदायस्य प्रत्याहारशब्दे नकथनमिति =

५

प्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किंतुस्थानकृतेऽत्रैविध्येऽधिकरणशक्तिप्राधान्ये अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रतितच्च तात्वादीनां समभागत्वमेवेत्याशयेनाह तात्वादीति इदं प्राचामनुरोधेन वर्णसमा
मान्नायेकारस्य प्राप्यमाणत्वं कण्ठादीति वक्तुमुचितं एवमन्यत्रापि बोध्यं प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदा ऊर्ध्वभागे प्रतिहतो विचरञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः अग्निमिळे इत्यादौ इकार उदात्तत्वम् उदात्तत्वा
दीनामन्यधर्मतापत्तयेव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरूपाणां मन्त्रत्वस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यं आर्येइति यद्वा नह्वः फिषोऽन्त इत्यन्तोदात्तः जस्त्वग्माद्यनुदात्तः एकादेश उदात्तेनोदात्तः एका
रउदात्तः अर्वादिष्विभिमुखवाच्यमु संज्ञकिफिषोऽन्त इत्यन्तोदात्ते आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वे अर्वन्नमं चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वे एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्म
मिलितो मेलनविरोधादाह वर्णधर्माविति वाक्यकालादिधर्मवत् अशेषाद्यनिम्नेष्टव्यवहारो स्पष्टार्थालोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् ह्रस्वग्रहणमिति ह्रस्व
केति पदह्रदितग्रहणमित्यर्थः अत्रैवमिति स्वशास्त्रसंज्ञितरूपेण बोधकमित्यर्थः किंत्वर्द्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः एवं दीर्घादिष्वपि अर्द्धमात्रैवोदात्ता इत्यारभ्य नवस्त्वाम्रय
इत्यतः प्रागुक्तकर्षेण स्वरविधायनमपि प्रवृत्तिः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं अर्द्धह्रस्वमिति ह्रस्वस्य समासभामेतिवत् व्याख्येयोऽनेकः ईमिमस्या ईमात्रा तो वशिष्टकाल भागइत्यर्थः वेदेनयथा
प्रयोगं प्रातिशाख्यादस्माच्च व्यवस्था तस्येति अनुदात्तस्येत्यर्थः उदात्तेति उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः तयोः परत्वं चोपस्थितादनुदात्तापेक्षयैव अन्यथा उदात्तस्वरितयोः प
त्वाभावे प्रातिशाख्ये तिलोकेत्वं नुदात्तएवेति भावः ह्रस्वस्वरितमुदाहरति क्वेति किमोदित्यतः कानीति क्वादेशे तित्स्वरितः दीर्घं तमुदाहरति रथानामिति येणादीनि स्वरितो मिति स्वरितः
वानुदात्ते पदादावितिसूत्रकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधसूत्रादानादनुदात्तस्य स्वरितत्वं मध्येवानेतरस्येति न्यायात् स्वरितपरमुदाहरति शतचक्रमिति अत्रेदिमित्यस्य
यः सूत्रस्येत्यर्थः छन्दसि वा वचनं प्राङ्गणोचरक्तपथायाइतिवचनानुगुणभावः उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तपरणि हल्पं वादिति तुनं ञ्चादसत्वाद्यरूवः फिषोऽन्त इत्यन्तोदात्तस्तदे
कादेशस्वरितः सइति उदात्तादि ह्रस्वादिसंज्ञकइत्यर्थः मुखउच्यतेसो वचनः वाक्यकालकर्मणि ल्युट् मुखसहिता नासिकेतिविग्रहः तथावचनमिति साधनं कृतेति समासल
दाह मुखसहितेति मुखेति किं यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत एवं चाडोऽनुनासिकः स्यादनुस्वारः स्यात् नासिकेति किं प्राके मा नवनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो माभूत् अत्रा
दृशोनियतत्वपीदं नव्यक्तिपदेवर्ण्णीनामानंत्यात् तथाप्यष्टादशधर्मवत्वमकारजातीयादेरित्यर्थः ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनां च भेदमाश्रित्येदं बोध्यं एवमग्रे
पि लृवर्णस्येति विवृतस्येत्यर्थः तेनलृति लृ वेति विधेयस्य घटस्य दीर्घत्वेपिनक्षतिः दीर्घाभावादिति अतएव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये लृतिसवर्णाइत्यनेनपत्तेह्लिलकाराभावे कः सवर्णइतिदी
र्घत्वेहोतृकारइतिऋकारवृद्धिः प्रयोगः संगच्छते ह्रस्वाभावादिति इदमेतदुत्वादेभाष्ये स्पष्टं गतेरेदनादोचतमीत्राद्यमात्रादीनामुपलंभेपिशास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावात् लोके प्रयोगे स्वप्रयो
गाच्चेनोक्ताः अतएवानुदात्तमरस्यानेकेः एकश्रुतेः स्वरांतरत्वेदमुपलक्षणतस्यालोकेपिसत्वात् तुल्यास्य तुल्यावास्यप्रयत्नौयस्येत्यर्थः आस्येभवमास्यमाख्यानात् तच्च वर्णोपयोगि
त्वात्स्थानमेव प्रयत्नस्य च पृथगुपादानात् प्रकृष्टोयत्नआभ्यंतरः तस्य वर्णोत्पत्ति व्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्वात् जनकत्वमस्यार्थः ततत्कार्यगतभेदस्यानेष्टोरोप्यभेदव्यवहितमल्प
त्वस्यनिर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाहताल्वादीतिशिक्षायां कण्ठादीनां कंबलादिनेवस्थानत्वोक्त्या तत्स्वरूपेणैवास्य भवशाद्दे न ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिष्वसावर्ण्यमेग

ल· श· शे·

५

5

इति वाच्यं यस्येतत्तद्रूपं येन यदीयेनेत तद्येन तुल्यमित्यर्थः यत्नस्थेदेशामिति निर्देशाद्यावदसम्भवतुल्यत्वं ग्राह्यं अत एवैचोः सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितं अत एव वलयो
नं सावर्ण्यं तेन न तद्ग्रहो नासामिसादेरितो लीति न अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किंचित्प्रयत्नभेदे यत्किंचित्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसंज्ञेत्यत्यौ ऋ रा ऋ विसवर्णौ इति सवर्णग्रहणं
न त्यापके न साधितो भाष्ये तेन स्थानांशे यावत्स्थानसाम्यमिवास्वारस्यात्कौ यं इति प्रतीयते न च यावदसम्भवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यसम्भवत्वादिति वा
च्यं ऋ स्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्नेन कानामसम्भवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात् तस्मादसम्भवानां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् आस्येति किं
तर्मा ऋ रा ऋ रीति लोपो मा भूत् प्रयत्नेति किं वाक्य श्चानति श्चेति किं शषयोः श्वासादीघविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तस्यैव दोषात् कस्यचित्स्थानमित्याशंकायामाह अकुहेति
यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापारस्तथापि कस्यापि च कारादुच्चारणे ताल्वादिव्यापारोपि तथा कारादीनामुच्चारणे न तथेति भावः कचयोस्तु न सावर्ण्यं यावत्स्थानसाम्याभावात् भिन्न
स्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरं तेन कण्ठावर्ज्जो जिह्वामूले कङः प्रोक्त इति शिक्षायां न विरोधः जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषे
रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसंगः अत एव योगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये तत्र हरणं त्वतेः प्राकृत तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन नहणं तानतस्थानत्वनिरोधि [illegible] कुहेत्यादिकथनं
साधारणधर्मबोधनायानुवादकं न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यं विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य तस्य ग्रहणमत एव योगवाहानां शिक्षायामाश्रयस्थानभागिन इति
शिक्षयानविरोधः दन्ता इति दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव उपूपध्मानीयेनेनानतत्रभवेप्रयोगेनोपध्मानीयस्योष्ठत्वमित्याहोष्ठेति रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसं
गः नासिकं चेति चेन स्वस्ववर्गानुकूलं तालव्यादि गृह्यते अत एव प्रातिशाख्ये नासिकायां भवद्यमर्थक नासिक्यशब्देन व्यवहारः यमानुस्वारयमानां च नासिकास्थानमित्युक्तमिति शिक्षायामेव यो
नासिकाकरणं किं च स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात् यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ममामेऽपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तस्मात्कण्ठादीनामपि करणत्वमेवास्या
त्वेन वर्णनिष्पत्तिर्भाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारतारोपणेन तत्र स्थाने जिह्वाग्रादिसंबन्धेन वर्णाभिव्यक्तिजिह्वाग्रा
दौ तत्संबन्धजनकं यत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्तश्चान्तरतस्यपरीक्षायामुपयुक्तश्च करणं विवृतादिनियतविकासादेरास्यवहिर्देशावच्छिन्न
कार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते अकारादिनिष्ठो नासिक्यभेदकतान्नगुण [illegible] त्वात्सेगुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनास्मिन्ते तु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मो
त्पत्ता एवं च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानत्वेनोक्ते मूले एकोयमानमोदकेनामतस्य गुणभेदादन्यत्वं भवत्वन्यदिदं प्रीतमन्यदिदं मुक्तमिति दृष्टान्त
परभाष्येण तथैव प्रतीतेः आत्माहदत्यनुदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वेन तस्य परीक्षायामुपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यं ङादीनां तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनोभा
यावच्छेदेन वायुसंयोगे स्वरूपात्मप्राविनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वं अनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां चेनङादीनामपि संग्रह इति युक्तं अत एव कण्ठ्याकारङ स्याह्यं कानासिक्यानां नासि
कायमानुस्वारानिति स्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये नासिक्यादङ्ञणनमा इति तद्व्याख्यातारः कङयोः सावर्ण्यं तु नेष्टमेव आस्येत्तत्तुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति

कण्ठादिनासिका

शिक्षायां यमानुस्वारयो रेव नासिकास्थानत्वोक्तेः ङादीनां तद्ग्रहणं वा न =

अत्र नासिका =

राम·

५

नं

यावदसम्भवत्तुल्यत्वात् नासिकायास्त्वा
स्वरू [illegible] दशमेनङुपपादयति आस्येतत्त्व्यिति =

ऋस्पवर्हिदेशावकृते नकृत्वेविवृत
दिविकारादिकार्यकारित्वेन

पंचमाना

ऋस्पवर्हिदेशवद्वि
कार्यजनकोपन्नगुणः

अन्यनासिकास्य

तत्वाश्रयत्वमितिसूत्रे

यत्नेप्रयत्नविशेषणम् आस्योपादानमित्युक्तात्तस्यावश्यत्वेनवाह्यप्रयत्नात्मदर्पयथा नीयात्तत्वात् पंचमाश्चानुनासिकाश्चेषामधिका गुणा इतिभाष्येणतस्य वाह्यप्रयत्नत्वोक्तेः सूत्रेणानादि
कायाश्चास्यशब्देनैतत्प्रयत्न प्राह्यस्यवप्रयत्नपाठेनाग्रहणबोधनात् नासिकाश्चास्यवाह्येतिवदतामतेनैवं दूषणाभावाच्च अतएववाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य सोनुनासिकानको नादिनो हकारस्य
ताः ईषन्नादायणश्चैव श्वासिनस्तुखफादयः ईषच्छ्वासांश्चरोविद्यादित्युक्तेः शिक्षायां नादेतिसंवारघोषयोरुपलक्षणं श्वासेतिविवारघोषयोः नकारादिषुपलक्षणमेव सर्वस्यान्तलृकारस्यचा
नुनासिकस्यादर्शनादिस्मले ऐदैतोरित्यादि लोकानुभवसिद्धार्थानुवादकेतन्त्रपरशास्त्राप्रहृतानामपितत्स्थानत्वंबोध्यं तथाच पाणिनीयशिक्षा कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावु
पूस्युर्मूर्द्धन्याऋटुरषा दंत्यालृतुलसाः स्मृताः जिह्वामूलेतुकुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्योवः स्मृतोबुधैः एऐतुकंठतालव्या ओऔकंठोष्ठजौस्मृतौ अष्टौस्थानानिवर्णानामुरःकंठः शिरस्तथा जिह्वामूलंचदं
ताश्चनासिकोष्ठौचतालुच हकारंपंचमैर्युक्तमंतःस्थाभिश्चसंयुतं उरस्यंतंविजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतमिति यत्तुदंतोष्ठादिसमुदितंस्थानमिति तत्रशिक्षायांदंत्याष्ठकवलालव्याविसर्गः
अशीतवपवाय दिसेवेन तत्रभवद्भ्यधिकारविहितपत्प्रत्येकमनुपपत्त्यापत्तेः दंतोष्ठमित्यादित्वसंगतमेवंस्वांगसमुदायस्यस्वांगत्वाभावच्छरीरावयवसमुदायस्यशरीरावयवत्वाभावात् एतेनदंतोष्ठरूपमतिरिक्तंस्थानमि
त्यपास्तं अष्टौस्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधश्चेतिदिक् सूत्रेप्रशब्देनविलक्षणार्थबोधेपिलोकेयत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेतिध्वनयन्नाह प्रयत्नोद्विधेति क्वचित्प्रयत्नइत्येवपाठः वृतइति यत्तुस्वराणामू
ष्मणांचैवविवृतंकरणंस्मृतं तेभ्योपिविवृतावेङौताभ्यामैचौतथैवचेतिशिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीतानाज्झलाविति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरेऊष्मणामीषद्विवृतत्वस्यप्रतीयमानत्वाच्चतदीयसंगतमिति तन्न नाज्झ
लाविति सूत्रेणविवृतत्वमार्याणामेषांसवर्णसंज्ञानुपपत्तेर्बोधेनुमिताशयात् भाष्यमतेतुसंवृतसमप्रयत्नाएवंचेदेतौ ऐदौतोस्थानसावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादितिबोध्यं नाज्झलाविति सूत्रे मतिप्रय
त्नभेदश्चाससावर्ण्याभावानुवादकंसत्स्वबोधकमतएवभाष्येनैतद्वक्तव्यमिति नोक्तं स्पृष्टादीनामाभ्यंतरत्वेनोष्ठप्रभृतिकाकलिकापर्यंतरूपंस्थानंगृहीतं तत्स्थानेषुजिह्वाग्रादीनांस्पर्शेषत्स्पर्शरूपाव त.
स्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यंतरकार्यकारित्वाद्ग्रहणंतस्यअवहितप्राग्भावित्वाच्चबोध्यं तत्रबहूनामेकस्थानत्वेपिकस्यचिद्द्वारेणसम्यक्स्पर्शः कस्यईषदितिशिक्षाकारोक्तिमनुभवंचानुसृत्यविवेकं
प्रयत्नमिति नपुंसकेभावे क्तः स्पृष्टं प्रयत्नमित्यर्थः नहेतत्स्पृष्टत्वात्तथाचशिक्षास्वराणामूष्मणांचेत्याद्यनंतरं अचोस्पृष्टायणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः शेषाः स्पृष्टाहलःप्रोक्ताइतिप्रचो ईषत्स्पृष्टादि
स्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्वेन यणस्त्वीषदितिनेमस्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वंचबोधितं नेमइत्यर्थे नेषामीषद्विवृतत्वंयणोपेक्षयाधिकविवृतत्वंचेतिबोध्यं अत्रशिक्षोक्तत्वात्प्रथमेव
स्पृष्टत्वादि तांव्यापकधर्ममादायनसावर्ण्यमिति यणांचवर्गादिभिर्नसावर्ण्यंतेनाचितइत्यादौनयादिः परसवर्णः विवृतमेवेतिप्रक्रियादशायांविवृतत्वंप्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेनदंड्ढाकाराद्दीर्घसिद्धिः अन्य
णसंवृतस्पर्शस्याकारस्यविवृतेनदीर्घेणसावर्ण्याभावात्स्नस्यादितिभावः दीर्घाकारस्यविवृततरत्वंतुपाणिनिशिक्षानुक्तत्वात्त्यक्तंप्रक्रियायामयोगीतिदिक् तस्यप्रयोगेसंवृतत्वेमाना
माह अत्रप्रयत्नभेदादीर्घाभावः अत्रोद्देश्यसवर्णग्रहणंजातिनिर्देशोवानन्नत्वाख्यानात् अधिकारत्वेफलमाह त्रिपाद्यामपीति अन्यथागोधुक्मानित्यत्रत्वजशत्वानुनासिकेषु भष्भावानाप हं.
त्ति रितिभावः अधिकारत्वादेवसुत्वमसिताविहत्वेकृतेऊयइतिवत्वापत्तिर्दोषः नचतेतःपरत्वात्संवानुनासिकत्वयोःसिद्धमाशिषितिवाच्यं विप्रतिषेधमितस्याययोद्देशत्वेनत्रिपाद्यामप्रव षेषे.
त्तेः पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावात्तुरसेसानेनतस्याययोद्देशत्वसेवबोधनात् अन्यथापरस्यासिद्धत्वेविप्रतिषेधसूत्रस्यसिद्धत्वादसिद्धाभावाद्विभाषाणामिवास्यापिकार्यकालपक्षेतेनाकर्षणा
पत्तेरतएवभाष्येवत्वमेवाधिकारत्वे अधिकारत्वादेवसुत्वंधुटिसिद्धंवाच्यमितिचविलोर्थपर्वचयमानुहूतिस्तस्यासिद्धत्वंपूर्वत्वेचक्वचित्समाप्तसमाध्याय्याः कविलरांतसंहितायाः तत्रायमर्थः

उत्तरसूत्रे: पूर्वत्रासिद्ध
सिद्धम

ल॰ श॰ शे॰
६

देश इत्यादावसंभवात्स्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः दृश्यते भवतीदं च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्यतः एव न नु नृ इत्यादिभिन्नत्रिवेध्य उपपद्यते एवं त्रिपादी संग्राहकमेव स्यात् गुग्राहकं तत्रैव तु तत्र ब्राह्मं प्रति तस्या
सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तेनापवादस्यापि प्रत्यपवादत्वे तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव असिद्धमिति एवं सिद्धे निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धस्य प्रसंगविषयताविरहो देतस्यादेशेनात् तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्र
वृत्तं यद्यपि लोके न ह्यकार्यं ज्ञानस्यैव प्रवृत्तेः करके दृष्टं तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपादिपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यं अत्र कार्यासिद्धत्वे अमूर्त्सत्यायसिद्धिः अत एवाऽऽदेशे तिष्ठति
परत्वान्मुत्वे तस्य समाद्यसमाधायी स्यौ कौ यदि दृष्टा सिद्धत्वेऽपि देवदत्त इंद्रदत्त इत्यादावाकाराभावेन परत्वादापत्तिः अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निषेधविधानारोपासंभवेन कार्यप्रवृत्ते रत्रापवादस्यावश्यकत्वात् ।
प्रशास्त्रासिद्धत्वे वधकर्म्यतं गत्वाट्टेर्याद्विकं प्रवृत्ते तत्रापि तत्कृत्वा शास्त्रत एवाभावारोपेण तत्निवृत्तिस्तु डेरभावे आदेशबुद्ध्या भाव लसितातत्व बुद्ध्याभावस्य जायमान कार्यं तस्य आदेशएव स्यान्निवृद्ध्या प्रवर्तते न हि
जनत्रयमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः स्युक्तिं नगोचरयतीति न दोषः यत्र तु सहप्रसंगः तत्र प्रवृत्तिर्वा रूपापादनं च पूर्वत्रैव स्यादसिद्धमिति वाच्यं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेध इत्यर्थे न लोपः स्वविति सूत्राप्रसंगतेः तद्धि नियमार्थं
त्वष्टीत्याशजनस्य सूत्रस्य स्थाद शास्यांकस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्रवृत्ते तन्निषेधा प्रवृत्तौ न लोपे जाते भुक्तवंतमिति न्याये नैतत्स्यात् दोराजा स्वेदीर्घसिद्धा नियमानुपयोगात्राजभ्यामित्यादावपि दीर्घो न प्राप्नोति स्यु पूर्वशास्त्र
विषयसंभावनायामिस् युष्टे राजभ्यामित्यादौ न लोपे स्वविधिदीर्घविषयसंभावनया सर्वथानलोपानापत्तेरिति दिक् बाह्यप्रयत्न इति काकलिका धस्तात् गलबिलसंकोचविकासप्रयासोत्पन्नध्वनिविशेष
रूपो बाह्यप्रयत्नोऽल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकरत्वमेषा तथाहि आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णा
ज्जनयते इति शिक्षायामुक्तेः आत्मांतःकरणं संस्काररूपेण स्वगतान् अर्थान् बुद्ध्या समेत्यैकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्धोधनेच्छया मनः युक्ते करोति तद्विवक्षावान् मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहंति स कायाग्निः
सोदीर्णः समारुतः उदीर्ण ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादि सूत्रार्थः एवं च शाखाप्रयोगे प्रयोक्ता स्वपरतयाभिहतः शिरसा नाभिप्रदेशान्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्ध्नि पयत्नेन गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रमापद्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु
निकाद्यादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानानामाहत्य वर्णान् जनयति तत्रोयत्नविशेषेण गलबिलविकासादीन् करोति तत्रैव तत्तत्स्थानाभिघात कार्यत्वात्स्याभ्यांतरस्तत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यंतरास्तु उच्यते
गलबिलविकासादिकरा ह्यास्याद्बहिर्भूतदेशकार्यकारित्वाद्बाह्या इति मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकं तु वायोरल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्धि लघुत्वेनाल्पं वायुं प्रेरयति । तुल्यास्येति सूत्रेऽस्यास्य ग्रहणादास्यबाह्यप्रयत्न ह्रस्वत्वादीनामग्रहणम् रूपकार्यजनमानो
कश्चिद्बधिकमिति तस्य वायुप्रेरणरूपं कार्यमास्याद्बहिर्देशमिति तदपि बाह्यमेवात एवाह उरस्यत्र भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यासंविवारश्वासनादघोषेषु समानत्वं ग्रहणमितरेषुक्तं यद्यप्येक एव यत्नः स
र्वकार्यजनको वर्णनाशक इति परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये उक्तं तथापि तत्तत्कार्योपाधिनाऽपकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोध्यं उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यंतर कार्यकरत्वे
पि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषां अनुदात्तत्वस्यैतैना विवक्ता बोधनात् सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वात्तत्र तत्रापरिशेष्यानुपयुक्तत्वरूपसादृश्येन वाऽऽस्ये प्रगणनं इदं च स्वरवाद्देरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणं
पारहति शषसाः अनुप्रदाने बाह्यप्रयत्नः विवृतावतेइति तदभिव्युत्पन्नरंजायमानके विवरविकासे तेषां कर्त्तृत्वविवक्षा बोध्या विवार एषां प्रयत्न इति भावः अन्येष्विति वर्गतृतीयचतुर्थ
पंचमा अंतस्थाश्च मा हकारानुस्वारौ यमलवा इत्यर्थः नादभागिन इति तत्प्रयत्नकाः यद्यपि खयादिषु द्वितीयाद्यापन्नतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियायां शक्ति न दोषः तथापि शिक्षानुरोधेनास्यैषामुक्तिः अ ६
ल्पासवोऽल्पप्राणाः यत एतदुच्चारणेन अंतःप्राणानामल्पत्वमिव भवति वर्गेष्विति विद्यमानानामिति शेषः चतुर्णामिति निर्द्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः एवं सदृशइति सादृश्यप्रयत्नकृतं
अत एव योगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये चत्वारस्य यमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षाचसंगच्छते अयं च वेदे एवेत्याह प्रातिशाख्येति अन्येषामिति अचामनुस्वारस्य हलां चेत्यर्थः यरस्तवाश्चेति चे

नाचामपि ग्रहणं सपांसुलगिति सूत्रे इकारस्यांतर्यतो ऌकार इति भाष्यात् घोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचां अन्यथा तदौपयायिरण स्यातां अल्पप्राणत्वानंगीकारे ह्योपयायिरण स्यातां अचां घोषत्वे परः सन्निकर्ष इति
सूत्रे भाष्येपि स्पष्टं अन्ये इति द्वितीयचतुर्थौ तद्युमौ घ्रमहाप्रयोगवाहाश्चेत्यर्थः जिह्वामूलीयमादीनां स्थानवाह्यप्रयत्नकथनं तत्स्वरूपनिर्णयाय ननु सावर्ण्ये तत्रास्य परीक्षा वानुपयोगीति चेत्यं अनुपयुक्तं इति
वल्पासस्सूत्रे प्रथमाद्ग्रहणात् उपयुक्तत्वे हि श्चां योरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः आंतरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना तत्र स्फुटी भविष्यति स्पर्शास्तत्सवर्णवहार्याः अतस्याशङ्काद इतः स्पर्शानामे
रंतर्भावेति हेतीति तदर्थः ऊष्माण इत्यादि ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः एवंच सोष्माण इत्यस्य वायुना सहवर्तंत इत्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टं यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थानेतरतमसूत्रभाष्या
द् ष्मत्वं तथापि विवृतमूष्मणामिति सूत्रे तत एव गृह्यते अन्यथा केषांचीनां सावर्ण्ये नायत्ने नास्तु लावित्यादि निर्देशासंगतिरिति भावः अच स्वरा इति उदात्तादिभिः स्वयमेव राजंत इति व्युत्पत्तेः तद्धर्मत्वाद् …
नाट्येपि स्वरा उच्यते कपाभ्यामिति रवफयोरप्युपलक्षणं अग्रहणमुपलक्षणमिकारादेश्चेति तदाहाचः परावितिआल्ल वर्णयोरिति आचल्लवर्णौ इति विग्रहः ऋलक इति प्रकृतिभावः एतदर्थमेव वर्णीय
दैर्घ्यल्लकारपाठः अन्यथा तस्यासत्वशंकया अस्य वचनस्य वाशक्यत्वं स्यात् ध्वनितं चेदमेव अग्रिमसूत्रभाष्ये तत्र हि संयते मोद्रेह्लो नंतरा संयोग इति सूत्रे प्रत्याहारे रकेपि ग्रहणं कथमस्तु अहमा
मात्राकालस्य यद्वस्य त्राणादित्वं श्रेणयादि ग्रहणं हि अंजना अयोगवाहानामीत्यादिशंकामात्रिक अंजनानुपदेशात् अनुपदिष्टस्यासत्वात् असत्वं प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्ना ग्रहणादिति तत्र ग्रहणं इतके न चा
हल्पसि ग्रिसे स्यादावरत इति निषेधात् सुतरां नापत्तिः ऋल्लवर्णयोः इष्यानुवंधत्वकरणेन कचित्परस्य ग्राहकत्वकल्पनेन दोषाभावात् आकारहकारयोरिति एकारस्य तालव्यत्व मोकारस्योष्ठ्यत्वमिति मते एका
रैकारादीनामप्युपलक्षणमिदं एतेन नाकुशलाविसर्गसूत्रपिठमुचितमित्यपास्तं तुल्यत्वे चेतेव सिद्धेरो रोविसर्ग आकार … र्थं सूत्रे हि द्विवचनेपात्तयेमध्यमपदलोपि समासं द्योतयति अकारसहित इति
अत एव वेलास्विति निर्देश उपपद्यते समाहारेण हद्वे तदभूपसंयोगरूल्लिति समाहारद्वंद्वकरणात्प्रापदेन हद्वे तेन जिह्वामूलीयस्य मासावर्ण्यं न स्यादिति भावः अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेने घोषासावर्ण्याभा
भावः साधितः एतेषु परेष्विति इत्युपलक्षणं एतेषु विद्यमानस्याप्यवोध्यं तेन ह्रकारादीनामकारादिषु परेषु दीर्घादिसंग्रहः अचुत्वं स्यादिति अचत्वं योध्यत्वं स्यादित्यर्थः इदं तु अमार्ग … रके सपि
ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च वोध्यं अणुदित् अणसमुद्दिश्य सवर्णबोधकता … विधीयते सवर्णस्य बोधक इति शेषः आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणायाह प्रतीयत इति परेत्वअप्रत्ययग्रहणमेक
देशवृत्तमतत्वाभावश्च मानेन सवर्णग्रहणं नेति परिभाषा ज्ञापयतीत्याहुः अप्रत्ययपदस्यैतद्दोषत्वं तेन युक्तं वार्तिककृता दित्करणमित्यादि सूत्रे व्याख्यानेन भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तं
ज्याशादीयस इति सूत्रे ध्वनितमिदम् तत्र हि किमर्थमादित उच्यते ज्यादादीयसः इत्येवोच्यतां का रूपसिद्धिः आंतर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हि एतदेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि तद्युक्तं व्याख्या
नेहि एवं च पत्ते सिद्धांतयोरुभयोरपि निर्वहणत्वापत्तिः जातिपक्षेप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयं व्यक्तिपक्षे त्वणभेदकत्वप्राप्तेश्च वारणीयं तेन ह्वादि … दोनानुनासिको वकारः एतेना
ज्ज्व्रादित्वेव सिद्धेर्णग्रहणं न स्वगुणभेदकत्वं ज्ञापयते इति परास्तमित्याहुः ननु चोदितादीवनुवादे कथमुदित्वमिति चेन्न व्याकरणांतरेण पचामुदित्वं तत्कत्वेन दोषात् उपदेशोश ह्रस्वकरणसा
धनत्वेन पाठसावर्ण्यं त्वस्याविशास्त्रत्वेनेतप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च चो भिन्नक्रम इत्याह दोर्दिष्वेति यद्यपि समुदायस्य वर्णिनो प्रसिद्धास्तथापि लक्ष्य वादि सवर्ण एवा अत्र तत्वर्णबोध्याः ऋत्याकारयो
रपि कालपुरुषायुपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्यस्थानत्वं संपादं अत्रेति ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः व्याख्यानादिति भावः उपसर्गादृतीत्यादितपरकरणादिति न पुंके ल्लकारग्रहणेनवा
तिताप्प्तोत् एवमिणपिपदेशेव अचिश्नुतिरुणादेस्त्वेवसिद्धेष्वावितिगुरुतिर्दिशगाह्या स्थानाच्चेतिलण्सूत्रे भाष्येपि स्पष्टं नन्वेवमस्वस्याविसादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति अण्ग्रहणेन वर्णस
मान्नायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिविकिन प्रसाररेतत्त्वमभिज्ञानेन तत्रैस्याद्येवर्णोपस्थितेषु उच्चारितभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्याचावितार्थ्यं न व्यक्तिपक्षे तत्र स्यात्रतम … भेदेन प्रकृतेष्वस्ता

विधिना

ननु तो दोरिति सूत्रे अग्रहणं ह्रकाराकारयोः सावर्ण्याभावज्ञापकं अन्यथा हशिचेत्यत्र ह्रग्रहणेन तदग्रहणेऽपि तदर्थस्याद्दत्वस्य … ह्रशिचेति =

यदि हि अप्रत्ययपदस्य मुख्यार्थं विहाय विधीयमानार्थत्वं स्यात् तर्हि टिकित्स्वद … समानाम विधिविधीयमाने न सवर्णग्राहकं … वार्त्तिक … कुत्रि निर्वाहः स्यात् =

तपरकरणं विना ऋकारस्य मकालस्य ल्लकारस्य ग्रहणं न स्यादतस्तद्ग्रहणार्थं तपरकरणम् =

कृ ३. चु:

अल्प अक्ष अचु ३कु इचु ३ण ३कु ए३. एचु एचु यल

नैतावक्षकारादेः … ण्ल्यारय तृस्थाय … मिति प्रथमि ज्ञानेन

… वर्णकारेषूपस्थितेषु … मकारस्य …

अप्ल अनचौ   अन चौ

भृगुनावे च श...ग्रहस्येत्यत्र तद्ग्रहणं वैयर्थ्यस्य — ८

इकारादौ

ल. श. शे.

7

हृस्वग्राहकद्वितीयवर्णस्यैवोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वात्प्रवृत्तेरिति चेन्न जातिपक्षाश्रयणेनादोषात् अत एवानेकत्वकारादीनां अल्त्वादिसिद्धिः सूत्रेण ग्रहणं च न कार्यं अल् वर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन ग्र
मानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गाद्धृतीत्यादेन दोषः एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्वात् ऐचोरुत्तरेषु वर्धकरणाच्च नक्ष्टदिक्त्वदिप्रयुक्तकार्यसंकरः व्यक्तिपक्षे ग्रहणत्सूत्रशेषोत्र भाष्यरीत्या
तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववृद्धत्वपरत्वस्य योगविभागेन तेषामसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् त्यदादीनामद्यत्यादौ विधेयेन दोषः अत एव त्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये किमर्थं मा
दित्युच्यते त्यादत्यादसदृशे वोच्यतां का रूपसिद्धिः आत्वं यतो दीर्घस्य दीर्घ एव भविष्यति एवं तर्हि तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तेषां कास्सूत्रकारी स्यादीत्येषशेषे जातिग्रहणप्रसम वर्णग्रहणस्य
णविरोधात् किंच तपासत्त्वकमेवचदेत्नत्वेत ज्ञापयतीत्यादि तस्माज्जातिपक्षे ग्रहणमयस्याभावत्वशंकां अन्तरं तत्ग्रहणं यत्सूत्रेण ग्रहणाभावेपि निषेधर्थात् अस्य यदत्यावपके ज्ञाप्यकोज्ञात् शास्त्रीय
स्थापितेन निषेध इति यथा तपरोच्चारणसामर्थ्यात् शास्त्रीयस्थापितपरसूत्रेण नियमस्तद्वत् एवं गुणाभेदकत्वमपि सवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यं अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिकोव
कारः सामर्थ्यादिति एचोयवायाव इत्यादौ स्यानेनतरतम इति सूत्रे सो वनिर्वाह इति वक्ष्यते नव्याभ्यामित्यत्र यैरूपेणपाठो वृद्धिरादैजित्यत्रापि एडित्येवपाठो तत्र गुणसूत्रेच परस्परसवर्णसंज्ञावाधि
मतेच तत्संग्रहणसत्वात् अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्त्यासेनतत्सूलकस्य गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्य चसंग्रहो बोध्यः प्रयत्नभेदेनाप्युः सावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं विसर्गत्वं यद्यपीति रदेस्य
क्रिपदे वर्णानामनुपदेशास्ता वदुपदेशान्तरकाले तस्तातद्नुन्तरकालमादिरंत्येनेति प्रत्याहारस्तद्नुन्तरकाला सवर्णसंज्ञा तद्नुन्तरकालमणुदिदिति एतेन सवर्णसमुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं
भवति न चात्रैकारः पाकारं गृह्णाति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्त्या न्यायादित्यर्थः अयं भावः आदिरंत्येनेति प्रत्याहारसिद्धेर्नाज्झलाविति तद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतेन हि
यत्परिहारेण सवर्णसंज्ञा वोध्या निष्कृत्ये अणुदित्सूत्रेण तावतीग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावनयातुल्यासत्त्वात् प्राक्प्रवृत्तेः प्रामाण्यसंदेहे नाणुदित्सूत्रजबोधानापत्तिः न चेतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् निषेधात्
निश्चय इति हेः इति हकारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति तत्सर्वस्याप्युपलक्षणमिदं ननु यण् सवर्णानामप्रसिद्धेः रूपग्रहणेनैवसिद्धे णग्रहणं व्यर्थमत आह यवलाइति अमोनुनासिकानक्रोइतिगोत्रो
यरो इति नोक्तं तेन संयंतेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामपि चिचेतिद्वित्वं सिध्यति हलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः अत्रेदं वोध्यं व्यक्तिः पदार्थो गुणभेदकाइत्यभिमानेनात्र सूत्रेण ग्रहणमि
ति अतोभिसइत्यादौ तपरकरणात् द्विवदोरिति सूत्रस्य वर्णग्रहणस्याख्यानाच्च तपरपदेवकृद्ध्वीति पंचमी तत्सूचकाविसर्गात् तः परइत्यादिना वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणवोधने
न तपरसूत्रप्रवृत्तिः आद्योदाहरणमितो भिसइति अंत्यो दाहरणं वृद्धिरादैजिति यद्यप्यत्र संज्ञातात्पराभावतत्समकालत्वस्य वर्णावाप्रसिद्धस्तथापि तपरकरणात् भाष्यप्रामाण्याच्च तात्पर्यग्राहे बोध्येव
र्णः समकालग्राहकरत्वयैनादोषः इदंविषयेमेव अणग्रहणानन्वृत्तेः गुणानामभेदकतया नैर्गिविधिभिर्विधिवृद्धिरादैजित्यादावाकारो ओमाकाशेनाने नातोभिसइत्यादौ परत्वेनाएत्
त्र बाधः संख्यातत्वव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव हस्तेपेह विरोधस्य सत्वात् गुणानामभेदकत्वे तन्नवकौ पात्वाद्धोध इति बोध्यं अत्रावध्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव संज्ञात्वे पिविशिष्टा द्विभा
व्यत्तिः सोत्रत्वाद्बोध्या तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारणकालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह समकालस्येवेति एवकारोन्यायसिद्धवाध्यवाधकभावस्यानुवादक इति भावः जातिपक्षेतुनियमार्थमेवं सव
र्णग्रहणानुवृत्तेः एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसंमतसिद्धांतपक्षेपि नियमार्थमेव इदमाद्गुण इत्यादौ विभक्तितकारे न प्रवर्ततेउपसर्गाद्धृतीतितपरकरणात् अदेङ्गुण इत्यादौ दका
र एवेति न दोषः स च पंचमी समासाभावेतकारउवोच्चारणार्थो वा सुखमुखार्थो वा तपरसूत्रेदकारप्रश्लेषपक्षे तु धकारादिस्थानिको दकारो बोध्यः वृद्धिरा वृद्धिरात् ऐजिति पदत्रयमिति न समस
सांतादिप्रवृत्तिशंका तपरकरणं मतसंहतार्थं तथा एवैर्थप्रकृत तत्सूत्रभाष्ये ज्ञापकास्येगुणानामभेदकत्वं ज्ञापकादाश्रितसवर्णग्रहणं यत्ताभावस्योक्तत्वात् कुशीलं कंठ्यां गंगोगोइत्यादौ त्रिमात्रत्वा

गुणानामभेदकत्वात् कारादौ

वृद्धिरादैजित्यादौ

७

+ पचिममितीत्युक्तं इद्दिदेदिति सूत्रे भाष्ये पि कार्यकालसंज्ञापरिभाषं प्रग्रह्यः प्रकृत्येनुपस्थितमिदं भवति + ८

२ प्रकरणं १

वृद्ध्येपि पिपदार्थं वृद्धिशद्वोत्रपदपरोर्थपरत्वासंभवात् आदैचोवृद्धिपदाभिन्नाइतिवाक्यार्थः पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यांगीकारात् रामेतिह्यवत्नामस्मानभंगः पिनाकिनइत्यादौतयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वा
दित्यन्यत्रविस्तरः वृद्धिशद्बस्यसंज्ञात्वंतुव्याख्यानात् विधेयत्वेपितस्यपूर्वं पाठोमंगलार्थः अष्टकमएकाल्लइत्यादौतथा किन्तु विधेयस्यप्रथमंप्रयोगेसाधुत्वभ्रमवारणायेतिभाष्येस्पष्टं सर्वशद्बानांसर्वार्थवाचक
त्वेपिवाचकस्यगृहीतस्येवबोधजनकतयासंज्ञासूत्रारणमज्ञातशक्तिज्ञापकतयाविधित्वं किंचसर्वेसर्वार्थाइत्यभ्युपगमोयोगहप्यानास्मद्धप्यासर्वशद्बानामर्थानांचविशिष्यज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथा
ज्ञानेचनबोधोपयोगि शास्त्रत्वस्यदाढ्यदृष्टोनैवप्रवृत्तमितिबोध्यं तत्रैवसंकेतग्राहकशास्त्रकरणंस्वेच्छयैवेत्येषांपदहल्लपाहत्वेनव्यवहारः लोकस्यासंज्ञाः कियंतइतिचएतदुपदेशरूपसंकेताख्याकृतत्रसंज्ञा
ताग्रहणतासामनित्यत्वव्यवहारः अतएवतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः संख्यासंज्ञासूत्रेभाष्येआर्थिकमेवामुनिनियममाहायसंज्ञासू
त्रेषुनियमत्वव्यवहारोव्यवहारायनियमःसंज्ञायाःसंज्ञिनिवृत्तिरित्यादिनाकृतः वाचकत्वाबोधकत्वेपितदनुत्पादकत्वादग्रशब्दार्थसंबंधनित्यताहानिः आसांचशिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्रवि
स्तरः कार्यकालपक्षेपिमज्जेवृद्धिरित्यादौवृद्धिपदार्थनिज्ञासायांवृद्धिरादैजित्युपस्थित्यातदर्थबोधरूपेणाकिग्रहेहत्तेविधिवाक्यार्थबोधः अतएवष्यङः संप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येकार्यकालसंज्ञापरिभाषंभ
स्येनुपस्थितमिदंभवतिईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमितीतिनिर्दिष्टेतिसूत्रेकेपरोपितिदिष्टेसंज्ञावाक्यंकन्कवत्निष्ठेतिसमर्थतइत्यादि अत्रपूर्वेएकत्रशक्तिग्रहेद्वृत्तेपितत्रदेशेस्यस्येवतत्रार्थेशक्तिरितिसंभावनयाप
देशांतरस्थेबोधोनस्यादितिसर्वप्रदेशेषुतत्तत्पदशक्तिग्रहइत्येवंकविधिवाक्यार्थबोधः यथोद्देशेनुएकदेवशक्तिग्रहात् सर्वत्रबोधइतिशेषः एतेनकार्यकालपक्षेतत्परत्वस्यष्टापत्त्येमेवादैचूपदार्थस्यवृद्धिविशे
षणतयाविधेयत्वेनसवर्णग्रहणप्रसंगः यत्रवृद्धिपदंतत्रादैज्जिस्युपतिष्ठतइतिक्रमेणसंज्ञासंज्ञामयोरिति पाठे इत्यन्यत्रविस्तरः अत्रतेङावितानामपिआदैचांग्रहणेनशालीयादिसिद्धिः भूवाद
योधातवः धातुत्वेकिंविकल्पकाशब्दस्यनिपातस्यधातुत्वेप्रातिपदिकत्वाभावेसत्वानापत्तेः तदुत्पन्नेवतत्रैवः वाच्यस्यविकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसंबंधाभावेनक्रियात्वाभावात् अत्यादौसपिन्
तत्वे भूतंभविष्यत्कालसंबंधात् भ्वादयः किंप्राणवयतिवहपतीत्यादीनांधातुत्वेशास्त्रविवषपतयासाधुत्वापत्तेः सूत्रेभाष्येसुस्पष्टमेतत् तत्रभ्वादीनामुदितेनतथात्वधिकारविहितकार्यादेशप्रवादिनीस्थित्वं
तत्वे भूतंभविष्यत्कालसंबंधात् ... आकृतिगणाः संज्ञात्वादिसंज्ञाइत्यर्थः तेनताभिःसमावेशः अधिरीश्वरेविभाषाकृञीत्यत्रनिपातपदवृत्तौधः
पावधेयानुमानान्नतेषुदोषः प्राग्रीश्वराद्धिरीश्वरइत्यभिव्याप्यप्राग्निपातादित्यधिकारः आकृतिगणाः संज्ञात्वादिसंज्ञाइत्यर्थः तेनताभिःसमावेशः अधिरीश्वरेविभाषाकृञीत्यत्रनिपातपदवृत्तौधस्य
सिद्धः एषांद्योतकत्वंचयथाकार्यपदार्थप्रयोगंबोध्यमित्यन्यत्रविस्तरः असत्वेइत्येतपर्युदासोलाघवादित्याहुःइत्येति विशेष्यतयाद्रव्याभिन्नार्थेइत्यर्थः तेनक्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनांविशादिष्टकादीनां
न चादयः किं स्वरादिपठितानाममसत्वहितिस्वेप्राधुर्यानत्वंमाभूदिति उपसर्गाः योगग्रहणपदर्थादीनामत्वपक्षेअसत्वेवोपसर्गत्वादीनामर्थबोधनायतेनविनातासेचकाअस्माद्धिसेचकोग्रामइत्यादि
दोषत्वंनगतिश्चेतिवउपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः तेनप्रणीतमित्यादौगतिकाकृतिरनंतरदतिस्वरउपसर्गत्वात्णत्वंचसिद्धमिति प्रादयइति योगविभागस्तुक्रियायोगाभावेपिनिपातत्वायएतत्सिद्धमे
वोपसर्गप्रतिरूपकस्यनिपातत्वमुक्तंवाद्यंतेगलस्त्रोतिदिक् प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयासुवनुत्पत्तिः निसदुस्मिति अत्रेदंबोध्यं सोतग्रहणोगतस्याग्रहणमेव प्रत्ययत्वमसिद्ध
तत्रतानग्रहणेपिनसोतग्रहणंतद्ग्रहणस्पष्टत्वस्यासिद्धत्वात् यत्रतद्रूपत्वस्यसिद्धतंयथाषत्वणत्वयोस्तद्विषयेपायसर्गत्वप्रतिषेधपरेषुरः षत्वणत्वयोरितिचवार्त्तिकेकृतेपरसोतस्यापिग्रहणंषत्वणत्वयोरि
त्यस्यतद्विधायकशास्त्रेयोरित्यर्थात् अतएववसुषामादिषुदुःषुशाहपाठःसार्थकः सहिषुषदुःस्तषस्यःकृतितुःएवंकस्याधातोःकृःप्रत्ययेसाधुःअन्यथाहुस्रवेकात्कुप्रत्ययेउपसर्गादिसेवषतेसिद्धेत
द्वैयर्थ्यस्यष्टमेवनचास्यरूपत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः अपितदूपस्यैतिसूत्रस्थितिकात्सिद्धादिषुषत्वानापत्तेः अर्थवत्वारोपेणचेतप्रकृतेपिदुःसःपाठस्तुदुर्यतइत्यादौषत्वासिध्यालत्वाभावार्थइतिदि
क् नवेति इतिलोकेर्थपदार्थकस्यग्राहपदार्थकत्वकृत् यथागविस्मयमादेत्यादावनुकरणेइदतस्वरूपमितिपरिभाषणाद्रहपदार्थकत्वकृत् क्वचिदिति परार्थविपर्यासकत्वयथानुवादवाको

कस्यार्थपदार्थः

Margin notes (left):
आकृतिगणत्समये संज्ञायाद्वृत्विधेयत्वेनतत्परकरणविनाशेनिस्वादि नाराशतयाद्गणप्रसंगात्
क्रियातेः
उपसर्गसंज्ञकोनी पादिना =
अत्वास्वासिद्धत्वेरा तेत्वेनसाक्षेस्य रूपमादि यावद्याः २ पावत्स्य २

Margin notes (right):
तत्रक्रियत्वप्रदकूर्मे त्वेविधित्वस्यार्थबोधे नास्यविरेनोकलते =
इत्यिपदविहितनि ज्ञानावदि सालो यादौनद्विपदनविशि
सं नाख्याद्यात्यदा
विशेषणत्वस्यमेपि नैतिपालनक्रियाविशिष्ट द्रव्यत्वसत्वद्याविवाचित्वात्
तान्न्यूपसर्गानद्व वि भूरुपक्रपदद्यती
इत्यासिद्धेतिसिद्धेग्रहे लत्वानुपदेसिद्धे=२

अति

ल॰ श॰ शे॰
८

सवर्णवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते व्याख्यानात् तेन नवाशब्दयोरर्थयोः संज्ञिनोः स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि तिपा ह्यो[illegible]र्थस्वार्थे कार्यस्याबाधात् तयोरेव संज्ञित्वे न विभाषा श्वेरित्यादौ नवा शब्दाभावे देशे स्यात् तां प्राप्य वि-
भाषास्तु नास्योपयोगः तासां पदे नि[illegible]त्तिमात्रफलकत्वात् अप्राप्तविभाषास्वपि न तासां पदे विधिमात्रार्थत्वात् अप्राप्तत्वेन निषेधासंभवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदं विभाषाश्वेरित्यादेरेतदभावे
यदि विधिमुखेनैव प्रवृत्तिस्तर्हि यित्वेऽपि विकल्पः स्यात् किन्तु तन्नित्यमेव संप्रसारणं स्यात् निषेधमुखेनैव प्रवृत्तौ किं तत्रेव प्रवर्तेत न [illegible] उभयथा प्रवृत्तिस्तर्हि नैव रूपद्वयं स्यात् एकापत्तेः संज्ञाकरणे तु प्राप्त
तत्र मान्तरोधात्पूर्वं किन्तु निषेधस्ततः किट् किदिति रूपे सर्वस्मिन् लिटि ये कित्त्वं प्राप्तं तत्र सति वा भवति वा एकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः भाष्ये तु एवं हि कोऽन्यतरस्यामित्यादावनुपपत्तिर्विभाषायदाभावात्
इति शब्दस्य विभाषेत्यत्रापि संबंधात् विभाषापदार्थः संज्ञेति तन्न पुंसि अर्थे संज्ञात्वस्यासंभवात् अर्थातिप्रसङ्गमात्रे संज्ञेत्यपि न पुंसि एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाश्रितसंज्ञेति हृदसंज्ञा
स्तु तस्य भाष्येण तिरस्कारात् तस्मात्तत्र लस्यानुसारेणोभयथा एव न प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटितेऽपि तद्वा स्त्विति स्त्रगणे तिज्ञातिव्यक्ति पक्षयोरपि सूत्रप्रयाशिम्मुः स्वं रूपं शः स्वं रूपमित्यस्याध्य
मितिशेषो व्याख्यानात् तदाह संज्ञीति सज्ञापदिमादौ लोकिक कुमसोपस्थितार्थस्य प्रत्येन योर्धापर्यासंभवात् प्राप्तिपदिकाधिकारात्प्रत्ययेनान्यथासंभवाच्चेतदर्थं केशाद्यमानौ ग्रहणपत्तो नियमार्थं सूत्रं॥
तत्र स्वं शब्दस्वात्मीयत्वेनार्थमाह स्वरूपेति शब्दस्वरूपमेतदुसंज्ञोत्यर्थः तत्रार्थान्न विशेषिष्यते युक्तः किं तु शब्द विशेषणमेव चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थवत् ग्रहणपरिभाषासिद्धा अग्रघाय्यंः का
ल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादि वोधः प्राप्ता यो विस्तव्यमुख्यः प्रतिद्वन्द्विति गौणमुख्यन्यायोऽभिव्यक्त पदार्थो ये इति न्यायश्च सिद्धः अत एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं वचनभेदार्थो पा
स्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेस्तु नतवर्णाग्रहणे तस्याकरणस्य प्रवृत्ते दाधाध्वित्यत्र दल्पयोरित्यादौ चारितार्थ्येनोपसर्गे वा रित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद्धापधोकावारणं च मशस्तु सर्वेति नाम्न पदहीतमरूपः
कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः किं तु समप्रमीत तनुरूपः शाब्दरूपे तच्छब्दशास्त्रेत तदाह शब्दशास्त्रेति भाष्ये तत्र अर्थकार्यस्य बाधप्रसङ्गस्थितत्वाद्बाधकस्मादे ।
तत्रान्यो वाये प्रकारतया भासमानस्याननुप्राहृत्ये वग्रहणं भविष्यतीति कार्यमेव तत्र उपस्थिततार्थमात्रमात्रभावेनेतस्य विशेषणतयान्वय संभवे तत्रायौ वत्वविभाषापि सिद्धा लत्यानुसारात् तत्रसंज्ञाकरणं तु लक्ष्य
रणात्र यांत संख्यावाचक षष्ठ्यादृत्य षट्संज्ञाकरणेन शब्दसंज्ञाः पर्सतायास्वरूपाग्रहणात्स्थापनात्त्रापर्योगा इत्यादावुद्देशेऽणपाहसंज्ञत्वपि कार्यमित्युक्तं अतएव तत्र पदापत्यप्रत्ययेवतादिशाहे षुन दोषो तएवकृत्यादिषु विशेषा
संज्ञहरणे स्वेषु षट्स्वत्रय योग्याणां विशेषणानां स्वरूपस्य च ग्रहणं सर्वोत्तत्वत्रयपायालामेव ग्रहणं पतिमत्यपमगौली स्यादेवमापत्तिरणः पर्यायाणां विशेषणानां स्वरूपस्य च ग्रहणमत्यपदेन स्वरूपस्य विशेषणानामीनत
पर्यायस्य च ग्रहणं सिध्यति अन्यथा तदर्थं यतः कर्तव्यः परेष्ट्वा कोपादितिमत्त्वं पाठेन स्वरूपग्रहणानसीवोऽपि सासीतत्वनदीपदीन स्वरूपग्रहणं चसिध्यति लक्ष्यानुसारित्वाख्यानेन चममसर्वेष्टसिद्धिं ज्ञापकपदे पितृज्ञापकमिति
तस्य सार्वत्रिकत्वान्न दोषः अतएव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक् येनविधिस्तदन्तस्येति करणे तृतीया विधिरिति भावे कि: कर्मोऽनविधेये कर्ताचाचार्यः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यते एव तत्र करणं कर्त्री पाने प्रमितिः स्ती
व्यापारलेशे लत्यते तत्र ग्राह्यानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति तत्र स्वविभक्तौ न लक्षणोत्पत्स्यसर्वसमत्वात् किं च कर्त्राऽप्रेषां प्रत्ययानामपेक्षया वाशब्दानां विधानात्केवलशास्त्रेगाहैते धामन्यशास्त्रे तदर्थे चा
तेषां लक्षणायापि सम्भुत्वाभावस्य प्रत्ययः तु योगादित्यादिभाष्यतो लाभात् करणस्य व्यापारवत्त्वनियमात्तस्योपाव व्यापाराभावाद्धि यो षणमेवात्र करणत्वेऽतृतीयांतेनोच्यते तस्यचेतरथा हृतिकरणमेव व्यापारः तदुक्त
भाष्येये नेति करणे षष्ठी तृतीयांत्वेन वा तस्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य संग्रामं दस्मा दिर्मितिर्यत एवमचोऽपदिति अच्चायातोऽर्थं विधते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन् परतत्वत्रतयोरकारणे दर्शिते अन्यस्य
त्वत्वस्मिन्नित्यस्य प्रायुप लक्षणं तत्र ग्राह्यो पस्थितविशेष्यस्यताद्दृशं विशेषणमेव तदन्तग्राहकं क्वचित्तु निगमके ऽतोऽदृश्या इत्यं विशेष्यमारोपयापितदंतविधिः तत्रान्तरंगत्वात्समानाधिकरणमेव तत्र तदंतविधि-
धीसति न यावि विशेषणत्वयोग्यता प्येत प्रहृतौ निमित्तं अतएवेह नित्यादौ तपोतदंतविधिर्नहीनजामित्यन्वयो भवति तदंतस्येत्यस्य तदंतशब्दस्येत्यर्थः नत्वेवमेरजित्यपरसवतस्मादतग्राहृस्वस्य चेति स्वमित्यनुत्हसंघ

भाष्य॰
ग्रहोपस्थितं-

अन्यथा षड्कोलुपि तिषड्संज्ञकानुषक्ष द्वानुमप्राप्नोति क्विते षष्ठ्रूपव संज्ञा करणं अर्थं स्यात्-

संज्ञायां संज्ञिनत्व षट् नभविष्यति

स्वरूपत्व लक्ष्यः स्वकारणेनु स्यादेव- षड्शब्दस्य षट् संज्ञा करणेन शब्दस्त्रीयस्ता यः स्वरूपग्रहणं तयन्तान् नदीशब्द कुजादि स्वस्यानाम्-

८

न॰

येन विधिस्तदन्तस्य च येन स्यादि

ष्ठादि विपरिणामवतः स्थितिभावः स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्यानेन तदन्तस्य चेति पाठ्यमिति बोध्यम् समासप्रत्ययेति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनासामर्थ्यग्राहकमिदम् एवं च द्वितीयाश्रि
तेत्यादौ श्रितादयोऽधिकारप्राप्तसमर्थैरित्यस्य विशेष्यम् तादृशतिनन्तदन्तविधिः तस्य न समकृतिकेन लक्षणया स्वरूपेणान्वयः तेन कृष्णं परमश्रितः इत्यत्र न समासः नञ्ज्ञादित्यः इति
स्यादावपि न ज्ञादि विशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति सोऽत्रनाऽऽदिरित्यत्र न कृत् इति तेनातिमहती मनोऽतिमहती कुशीलश्रीरित्यत्रानेनस्त्वसिद्धः एवं चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे ग्र
हणमात्रप्रातिपदिकविषये प्रत्ययविधिविषये तु गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभात् उगिदचां इति नैकदेशानुवादः इति बोध्यम् अत एव तनोरचेत्या
दौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्याप्यनिषेधः इति दिक् विरामः भावे घञ् शब्दानुशासने प्रस्तावादाद वर्णानामिति अच्चारणाभावः रस्यर्थः स च व्याख्यानात्किञ्चिद्दुर्लभोच्चार
णानन्तरकालिकः एवम् उच्यते प्रदेशा वावसानः स्यादयः सुभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वृत्तौ वक्ष्यते परः पाठ्यो नास्यार्थः स्वस्य व्यभिचरितत्वात् न ग्राह्यः स्तुतिशापितरति।
स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः तेन तद्व्यवायेन व्यवधानेऽपि संज्ञान सन्निकर्षप्रायः परेण तु विरामे वर्णानां सुतरां पदावसानकार्याणां संहिताधिकारेण
वः न चावसानसंज्ञया परस्परत्वे सावकाशायाः संहितासंज्ञायाः सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तत्संगतिरेवेति वाच्यम् तदधिकारे तेषां
तेनाकडारसूत्रस्यैकसंज्ञाधिकारीय संज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात् एतेन तत्र्यालोकेऽपि सत्त्वात् तदुक्तं वार्त्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति न चावसानकार्येषु संहि
ताधिकारासंबन्धवारणाय ग्रे चम एव कल्पनिरस्थितिवाच्यम् सत्त्वासुपपत्तेः गृहे कार्ये चेत्सुकृत्वात् धनितं च इंद्विसर्जनीयस्य सर इति सत्त्वभाष्ये सन्निकर्षः सामीप्यम् सूचितः स
विति सपः प्रकारेण प्रमादाद्रोधाख्यानात् यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य शब्दरूपविशेषणमात्रायत्तदन्ते ग्रहणं सिद्धं प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्यापेक्षणा
द्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तिनयुक्तं स्यानिमित्तादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेण तेषां संभवात् प्रातिपदिकस्य शाहेन तु यूनः तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तैव ग्रहणा
भावज्ञापनार्थमन्त्यग्रहणम् तेन हि संज्ञातरप्रमपोरेव न तदन्तस्य तेन गौरीब्राह्मणितरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः न च ज्ञापिते विध्यर्थे पर
प्रदेशे प्रत्ययग्रहणे नैव सिद्धेरिति वाच्यम् पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यादि च हि तु रः परः समुदायस्य न पदत्वं
स्यानिमित्तादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि तद्धितान्तं त्वपदेशिवद्भावेन बोध्यम् तेनाशास्त्रीयस्यापेक्षका व्याहारेरतिदेशात् विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तानि कार्याण्यसहा
येऽपि कर्तव्यानीति तदर्थात् अत एव यन्मात्रमित्यादौ वत्वप्राप्त्यार्थ इति मात्रच्छिद्धिः इत्यपि शुश्यादौ सोऽस्तु तेनैवं पदत्वं हलि सर्वेषामिति निर्देशः समुदायेनद्रष्टव्यः नि
जो वत्वात्प्रकारान्तरमिति भाष्यं तत्प्रयोजनवादेन धनितं च इंद्र्यादेश उपदेशो नास्यानुदात्तेदित्यादौ भाष्ये तत्र हि द्वौ कतरत्यो कारस्य हतरस्यादावकारस्येऽज्झल्लोपदेशात्त्वपदे
शिवद्भावेनाप्राप्तार्थवत्वापदेशिवद्भावः स्वरूपम् योऽवर्णोऽर्थवानेन त्वपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वं चेयायेत्यादावसमुदायेऽप्येवं नतप्रकृतेरतिदर्थः एवं चैकस्मिन् विशे

पाणिनीय-

संहितायाम्

कुलं च तेवे स्यादौ कत्वादे संहितायै तेवपरसाभावान

संहिताधिकारेऽत्र-

प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य सामर्थ्यात् सिद्धः प्रत्ययान्तपदस्य ग्रहणे तेऽपि तदन्तग्रहणनिषेधः

तेन सात्मदाधौ रिति न बत्वनिषेधः

यद्योजितीति हृदिः इत्यत्र सामाजनात्रः

द्वौ कतरत्यादौ

आद्यन्तवदेकस्मिन्-

ल॰ प्रा॰
५

१

सद्गुणसम॰
तादौ = अत्र
धकारलोपः कृतो
नेत्यत्र अद् कृतोऽनिति॰

स्वार्थ एवार्थवत्त्वेनानेनोक्तमिति दिक् । हलोन्त्यं । गर्गाः इत्यत्र एतन्नामिय समुदाये अन्तःस्थितवर्णसमुदायस्यैव संज्ञा न प्रत्येकम् । अनन्तरा इत्यादौ तस्याविशेषणत्वा-
यापत्तेश्चेति स्यात् । यत्र संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थसंज्ञावलात्प्रत्येकं सेति तत्र । वरप्टौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थत्वतया प्रतीतेश्च न्या-
य्यत्वेन तदतिरिक्तत्वं दुरितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गावनिष्टापत्तेः । महासंज्ञात्वप्राचामनुरोधादेव तेन स्तरपड्डानीत्यत्र संयोगान्तलोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः । हल
इति बहुवचनं सौत्रं यदाहरतौ च दलस्येत्येकशेषः स्वरितान्संहितायामिति सूत्रे अनुदात्तानामिति परे त्वेकशेषस्य भाष्ये करणात् तेन हयोरपीति शिवेत्यादौ गुरोरुच्चर
लस्त्यप्रत्ययः सिद्धाति । यत्रापि वहवः इत्यत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न वहूनामेव कृति परे संयोगादिलोपविधानात् वहूनामपीत्यपि चित्त्वमेव फलाभावात् तत्र तत्रा-
कृ परत्वात्तु व यव संयोगस्यैवाश्रयत्वे न तादृशस्य चत्रयाणां संयोगत्वाभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । आनन्तर्यमव्यवधानाभावो व्यवधानं च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह आसि-
रिति अत्र कृत्वं स्यादेव अत एव हयवरट्सूत्रे इति भाष्यप्रयोगे कृत्वे हृष्यते स्वैरैरव्यवहितेनेति तच्चिन्त्यं हलः किम् तितउ देव अश्वयोरिति स्वत्वं स्यात् अन-
न्तराः किम् इत्यत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् संयोगे गुरु भेत्तेत्यादौ गुरुत्वसंज्ञा कित्वसामर्थ्येन न भवत्यपूर्वलक्षणपरिग्रहणादिप्रसङ्गः ॥ इति संज्ञा
प्रकरणमिति ॥ प्रथमाध्यायस्थानां सन्निकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समासमभिप्रायः ॥ तेनाद्येरितप्रगृह्यभसंज्ञालोपसंज्ञाद्युपन्यासेपि न क्षतिः
अष्टस्याद्युपन्यासस्तु प्रासंगिकः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ इको गुण परिभाषेयं व्याख्यानात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणे गृहीतैव सिद्धे पुनर्गुण-
वृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भावः अनुवर्तमानेन च सहितं परमेव तस्मात् संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञित्वपरत्वात् यद्वा तस्य अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजनयेति लाभः स्वादिष्वितिस-
वेऽनुक्तस्य पदस्य संज्ञापरत्वापत्तेः स्थानेन्तरतम इति सूत्रे संख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवात् स्वार्थपरतेति बोध्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तन्नात्रनिर्वाहः तत्रापि
पदोक्तस्य समस्य साक्षादुच्चारितस्येति साक्षात्प्रत्युच्चारितब्रह्मवादेन विहितस्येति वार्थात् ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये अस्यान्यविधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदस्य तु ति लिङ्गं तदाह विधी
येतेरति अत एवातो गुणो वृद्धिर्यस्येत्यादौ न दोषः एतेन गुणवृद्धिपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र ते पदे तत्र वेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन त्यदादीनामः इत्यादिष्वपि चेयमि सि-
द्धायामिद्गुणवृद्धीति व्यर्थमित्यपास्तम् एतन्मूलकमेव विधेयपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युद्घोषः एवं च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधौ यतरत्वस्यैवाप्या-
हारे बोध्यः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यादौ अनुवादेपि प्रवृत्तिः तेन प्रत्ययस्याकारस्य वृद्ध्योदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ न दोषः उदीचामातः स्थाने रतिस्था-
ने ग्रहणेऽस्य स्वार्थमेव तत्र विधिवाक्ये प्रथमायाः विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः अत एव गुणादिपदानामिव्यदोपस्थापनेन च रितार्थानामपि वा-
क्यार्थान्वयिता तदर्थस्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेनोपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः इयं चैधितेत्यादौ अङ्गानां गुणवृद्धी न संयोगे भिन्नमित्यादौ निषेधग्रहणे यत्र तत्र

अत्र सदितस्यांत
तारः

५

१० स्मृतम् पुत्रात्प्रमोदो जायते [illegible] उपादानमात्रपरमिति तत्भाष्यकैयटमतम् तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्मादिहिरण्यगर्भः स च हेतुरेव न तूपादानम् किंच मायोपहितं चैत
न्यब्रह्मत [illegible] कार्योपाद [illegible] दान्तसिद्धान्तः भुवः भवनं भूतिः संप्रदायिताज्ञावेद्धिप्र एवं सूत्रे समासनिर्दिष्टमधिकर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वविततत्वादित्याह भूकर्तुरिति प्रभवत्यस्मादिति प्र
भवः प्रकर्तुर्विकारकस्याधिकारादपादानार्थक्रदोषः जनिकर्तुरित्येव सिद्धेऽनर्थकमिदमित्याशङ्कापरिहरन्नाह तत्प्रकाशनमिति प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः एवं चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते
तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः प्रभवतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभवत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः भीत्रार्थानामित्यारभ्य यं समस्त्रीभाष्ये प्रत्याख्याता तत्रत्यमुपपत्तिसंभवः चोरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थः
त्रायते रक्षणे न चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः पराजयते ग्लायति निवर्तत इत्यर्थः निलीयते निलयते निवर्तत इत्यर्थः अधीते उपाध्यायात् निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायते रत्नत्रयाद्विनिलोपज्ञा
मतिर्निर्गच्छतीत्यर्थः प्रभवती व्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थस्तथा च ध्रुवमपायेऽपादानमित्येवेष्टरूपसिद्धिरिति वस्तुतस्तु निहत्य निःसरणादिधात्वर्थविशिष्टे स्वार्थे प्रवृत्तिमाश्रित्य यथा कथंचिद्
कर्मयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेणाष्टाध्यायीप्रयोगोऽनुवादः तत्सम्पूर्णतेतीति वत् तत्सूपाध्यायेन तयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषावगंशकाः अन्तर्धिनान्तर्धानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं वन्नाती
वमनोरमः एवं जुगुप्साविरामप्रमादिनिर्देशो विमार्थकः परत्वात्तन्तस्तं ज्ञापामावृपिशे घनविवतायानमाघाणमध्यीयादित्यादाविवक्षा इष्टतयात्रापादानसंज्ञा या वारणीयत्वात् एतत्सूत्राहकौ
स्तुभेऽस्थितम् त्यक्त्वा पश्यति त्यवन्तस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थप

श्री रणबीर पुस्तकालय
मंदिर श्री रघुनाथ
सं.
८५
१५२